

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

Neven Kovačev

Sustavi datiranja u srednjem vijeku na hrvatskom povijesnom prostoru

Diplomski rad

Mentor: Dr. sc. Mirjana Matijević Sokol

Zagreb, srpanj 2012.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Kronologija u hrvatskoj historiografiji	5
3. Sustavi datiranja u ispravama i natpisima ranog srednjeg vijeka	9
3.1. Sustavi datiranja u ispravama hrvatskih narodnih vladara	9
3.1.1. Dvije najstarije isprave hrvatskih narodnih vladara	9
3.1.2. Isprave kralja Krešimira IV.	14
3.1.3. Isprave kralja Zvonimira	19
3.1.4. Isprave kralja Stjepana II.	22
3.1.5. Zaključno o ispravama hrvatskih narodnih vladara	22
3.2. Ostale isprave hrvatskog ranog srednjeg vijeka	23
3.3. Datiranje u natpisima ranog srednjeg vijeka	25
4. Datiranje u javnim ispravama	29
4.1. Datiranje u ispravama ugarsko-hrvatskih kraljeva	29
4.2. Datiranje u ispravama zamjenika državnih suverena	35
5. Datiranje u notarskim ispravama	38
5.1. Zadar	38
5.2. Split	40
5.3. Trogir	42
5.4. Rab	43
5.5. Krk	44
5.6. Senj	45
5.7. Pag	46
5.8. Nin	47
5.9. Šibenik	48
5.10. Skradin	48
5.11. Hvar	49
5.12. Brač	50
5.13. Korčula	50
5.14. Lastovo	51
5.15. Dubrovnik	51
6. Datiranje u kaptolskim ispravama i izvješćima	53
6.1. Datiranje u ispravama i izvješćima slavonskih kaptola	53
6.2. Datiranje u ispravama i izvješćima dalmatinskih kaptola	57

7. Zaključak	67
8. Summary	69
9. Bibliografija	70

1. Uvod

U srednjem su se vijeku na hrvatskom povijesnom prostoru koristili različiti načini bilježenja dana, tjedana, mjeseci i godina. Kako bi se neki pisani povijesni izvor mogao kvalitetno historiografski iskoristiti, potrebno ga je što preciznije vremenski odrediti.¹ Tim se poslom – dakle objašnjavanjem sustava računanja vremena koji su se koristili u prošlosti i preračunavanjem starih vremenskih oznaka na suvremeni, gregorijanski kalendar – bavi pomoćna povijesna znanost kronologija.²

Cilj je ovoga diplomskog rada prikazati koji su se načini bilježenja dana, tjedana, mjeseci i godina koristili na hrvatskom povijesnom prostoru u srednjem vijeku u datiranju diplomatičkog materijala i natpisa. Daje se prikaz upotrebe različitih era, stilova i načina datiranja dana u mjesecu te kontrolnih elemenata datuma u ispravama i natpisima hrvatskoga srednjovjekovlja. Diplomatički materijal korišten u ovom diplomskom radu seže do kraja 14. stoljeća, budući da se do tada kronološki protežu isprave izdane u ediciji *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zbog ograničenog opsega rada, natpisi koji su u njemu obrađeni obuhvaćaju samo razdoblje ranoga srednjeg vijeka.

Analizirane isprave podijeljene su u nekoliko cjelina, koje čine poglavlja ovoga rada. Prva cjelina obuhvaća isprave ranoga srednjeg vijeka, s posebnim naglaskom na isprave hrvatskih narodnih vladara (treće poglavlje rada). Ta cjelina obuhvaća i analizirane ranosrednjovjekovne natpise. Druga cjelina obuhvaća isprave razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, zaključno s krajem 14. stoljeća. Prema uobičajenoj podjeli isprava,³ te su isprave podijeljene na javne (četvrto poglavlje) i privatne isprave; potonje su podijeljene na notarske (peto poglavlje) i kaptolske (šesto poglavlje).

Naposljetku je potrebno dati nekoliko objašnjenja. U bilješkama koje upućuju na pojedine isprave izdane u ediciji *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* navodi se redni broj pod kojim je isprava objavljena u određenom svesku edicije, dok se broj stranice na kojoj se isprava nalazi ne navodi. Nadalje, u raznoj se literaturi pojedini kronološki element – primjerice pojedini stil, način datiranja dana u mjesecu ili vrsta indikcije – naziva različitim nazivima. U ovom je radu za pojedini kronološki element dosljedno upotrijebljen samo jedan naziv. Tako se stil po kojem godina počinje na Božić dosljedno

¹ BARADA 1943, 127.

² BARADA 1943, 127; STIPIŠIĆ 1982, 185; GALOVIĆ 2004, 5.

³ STIPIŠIĆ 1982, 159.

naziva božićnim stilom,⁴ a stil po kojem godina počinje 1. siječnja stilom cirkumcizije.⁵ Indikcija koja počinje 1. rujna naziva se dosljedno bizantskom indikcijom,⁶ dok se način brojanja dana u mjesecu koji je danas u upotrebi, dakle brojanje dana progresivno od početka do kraja mjeseca, naziva progresivnim načinom.⁷

⁴ U literaturi se može naći i naziv „stil rođenja“.

⁵ U literaturi se mogu naći i naziv „novogodišnji stil“.

⁶ U literaturi se može naći i naziv „grčka indikcija“.

⁷ U literaturi se može naći i naziv „suvremeni način“.

2. Kronologija u hrvatskoj historiografiji

Određivanje vremena nastanka pojedinog povijesnog izvora preduvjet je njegova uspješnog interpretiranja. Stoga je logično da se hrvatska historiografija vrlo rano počela baviti pitanjima kronologije. U ovom ću poglavlju kronološki prikazati doprinose pojedinih povjesničara znanju o sustavima računanja vremena u srednjem vijeku na hrvatskom povijesnom prostoru od samih početaka hrvatske historiografije do danas. Neka djela koja se bave kronološkom problematikom nisu navedena u ovom kratkom pregledu, već u idućim poglavljima, prilikom obrađivanja pojedinih specifičnih pitanja iz hrvatske diplomatike i kronologije. Tako, primjerice, u ovom popisu nisu navedeni brojni historiografski radovi koji se bave ispravama iz doba hrvatskih narodnih vladara. O njima će biti više riječi u idućem poglavlju.

Godine 1898. franjevac Vicko Tomašić objavljuje knjigu *Poviest jevrejskoga, Julijeva i Grgureva koledara obzirom na svetkovanje vazmenog blagdana*.⁸ Daje prikaz upotrebe različitih kalendara kroz povijest, detaljno opisuje osnovne dijelove datuma i kontrolne elemente datuma. Donosi tablice primjere izračunavanja raznih kontrolnih elemenata datuma.

Jedno od najvažnijih djela Milana Šufflaya, *Die Dalmatinische Privaturkunde*, objavljeno je na njemačkom jeziku 1904. godine. Na hrvatskom je jeziku objavljeno tek 2000. godine pod naslovom *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*⁹ (drugo izdanje 2007.). U završnom se dijelu rasprave autor bavi pitanjima kronologije. Prati promjene stilova početka godine i promjene indikcija kroz povijest u dalmatinskim privatnim ispravama. Ističe da je datiranje prema vladavini vladara posljedica talijanskog utjecaja na dalmatinsku listinu. I u datiranju dana u mjesecu autor vidi odjeke talijanske privatne listine. Šufflay se u još dva navrata bavio kronološkim problemima. Godine 1906. u članku *Der Ursprung der Consuetudo Bononiensis*¹⁰ donosi tezu da je bolonjski način brojenja dana u mjesecu nastao iz antičkog načina brojenja, koji se očuvao na jugu Apeninskog poluotoka zahvaljujući bizantskoj vladavini, tijekom koje su sačuvane brojne tekovine helenskog života na tom području.¹¹ Godine 1926. u članku *Reforma koledara*,¹² napisanom povodom izvještaja komiteta Lige naroda o mogućoj novoj reformi kalendara, opisuje razvoj i usavršavanja kalendara od

⁸ TOMAŠIĆ 1898.

⁹ ŠUFFLAY 2000.

¹⁰ ŠUFFLAY 1906.

¹¹ ŠUFFLAY 1906, 482.

¹² ŠUFFLAY 1926.

najstarijih vremena, daje prikaz julijanske i gregorijanske reforme¹³ te glavne preporuke komiteta Lige naroda po pitanju reforme gregorijanskog kalendara.¹⁴

Godine 1960. u četvrtom svesku *Enciklopedije Jugoslavije* objavljena je natuknica *Hronologija* autora Viktora Novaka, Đorđa Radojičića i Hazima Šabanovića.¹⁵ Prvi dio članka, autora Viktora Novaka, navodi samo dvije ere koje su se upotrebljavale u srednjem vijeku na jugoslavenskom povijesnom prostoru – bizantsku (od stvaranja svijeta) i zapadnoeuropsku (od Kristova rođenja) te potom donosi kraću povijest julijanskog i gregorijanskog kalendara. Najviše pažnje posvećeno je početku godine – opisano je svih šest stilova koji su se upotrebljavali u srednjem vijeku. Navodi se da je stil inkarnacije bio u upotrebi po oba kalkula kod dalmatinskih Hrvata i kod Slovenaca. Zatim su ukratko navedene dopune samoj godini – indikcija, epakta i konkurenta – te su opisani načini datiranja dana u mjesecu u srednjem vijeku. Drugi dio članka, čiji je autor Đorđe Radojičić, govori o kronologiji kod Srba, a treći, autora Hazima Šabanovića, o islamskoj kronologiji.

U članku *Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije* (prvi dio 1965.,¹⁶ drugi dio 1967. godine)¹⁷ Nada Klaić koristi, između ostaloga, i kronološke elemente isprava iz doba narodne dinastije kao kriterij pri ocjeni njihove autentičnosti. Autorica pokazuje da vladarske isprave Trpimirovića prema formuli datiranja spadaju u privatne isprave, budući da imaju *datum temporale* u protokolu. Naglašava da sve naše vladarske isprave datiraju godinu stilom inkarnacije. Ukratko kritički analizira datacije isprava iz doba Trpimirovića. Zahvaljujući dataciji, autorica pokazuje da mnoge promatrane isprave u danas poznatom obliku nisu autentične.

Udžbenik pomoćnih povijesnih znanosti *Pomoćne istorijske nauke (Pomoćni istoriski nauki)*¹⁸ Stjepana Antoljaka objavljen je 1966. godine na makedonskom, a 1971. na srpskom jeziku.¹⁹ Uz objašnjavanje osnovnih i kontrolnih elemenata datuma te raznih stilova i era, autor daje i primjere izračunavanja raznih elemenata datuma, na primjer Uskrsa, u pojedinoj godini. Ipak, za razliku od Stipišića i Šanjeka, ne daje potrebne tablice, nego upućuje na tablice Grotefenda i Lietzmana. Antoljakovom udžbeniku kritika je zamjerala konfuznost, a

¹³ ŠUFFLAY 1926, 244 – 245.

¹⁴ ŠUFFLAY 1926, 245 – 247.

¹⁵ NOVAK – RADOJIČIĆ – ŠABANOVIĆ 1960.

¹⁶ KLAJĆ 1965.

¹⁷ KLAJĆ 1966 – 1967.

¹⁸ ANTOLJAK 1971.

¹⁹ JANKOVIĆ 2010 – 2011, 566.

dijelu koji govori o bizantskoj kronologiji manjkavost i uopćenost.²⁰ Naposljetku valja reći da se u Antoljakov tekst uvukla pogrešna tvrdnja da bedanska indikcija počinje 24. listopada.²¹

Prvo izdanje udžbenika pomoćnih povijesnih znanosti *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* Jakova Stipišića objavljeno je 1972. godine. Drugo je, neznatno prošireno izdanje, objavljeno 1985., a treće 1991. godine.²² Autor obrađuje paleografiju, diplomatiku i kronologiju. U poglavlju o kronologiji²³ obrađuje osnovne i kontrolne elemente datuma, reformu kalendara te različite ere i stilove koji su bili u upotrebi u srednjem vijeku na hrvatskom povijesnom prostoru. Kako bi udžbenik poslužio i u praktične svrhe rada na arhivskom materijalu, priložene su različite kronološke tablice potrebne za preračunavanje datuma iz srednjovjekovnog načina datiranja u današnji način. Zaključno možemo reći da Stipišićev udžbenik kronologiji pristupa najdetaljnije od svih promatranih udžbenika pomoćnih povijesnih znanosti, premda mu je kritika zamjerila nedovoljnu studioznost, dubinu i egzaktnost u pojedinim poglavljima.²⁴

Godine 2000. objavljen je udžbenik pomoćnih povijesnih znanosti profesora na Katedri studija povijesti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku Ivana Balte *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*.²⁵ U predgovoru knjizi autor ističe da je svoju knjigu temeljio na udžbenicima Stjepana Antoljaka i Jakova Stipišića. Međutim, na prvi je pogled jasno da se radi o prepisivanju i kompilaciji. Nekoliko je stranica udžbenika posvećeno i kronologiji. Impresionira autorova nonšalantnost u pristupu kronologiji, kao i nekoliko grešaka koje preuzima – prepisuje, bolje rečeno – od Stjepana Antoljaka.

Udžbenik pomoćnih povijesnih znanosti *Latinska paleografija i diplomatika*²⁶ Franje Šanjeka, profesora pomoćnih povijesnih znanosti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, objavljena je 2004. godine. Pri obradi kronologije autor navodi ere i stilove koji su se upotrebljavali u srednjem vijeku, donosi povijest julijanskog i gregorijanskog kalendara te opisuje kontrolne elemente datuma – indikcije, epakte i konkurente. Poput Balte, ni Šanjek ne posvećuje kronologiji toliko prostora kao Stipišić. Naposljetku autor daje razne kronološke tablice potrebne prilikom preračunavanja datuma u današnji način datiranja.

Tomislav Galović u svojem diplomskom radu *Problematika datiranja isprava u I. svesku Supplementa Codicis diplomatici Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, obranjenom

²⁰ STIPIŠIĆ 1973, 92.

²¹ ANTOLJAK 1971, 105.

²² GULIN 2005, X.

²³ STIPIŠIĆ 1985, 183 – 241.

²⁴ LUČIĆ, 1985, 333.

²⁵ BALTA 2000.

²⁶ ŠANJEK 2004.

2004. godine,²⁷ upućuje na greške koje su prilikom datiranja nekih isprava uvrštenih u prvi svezak *Dodataka Diplomatičkog zbornika Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* učinili priređivači tog sveska te ispravlja te greške ispravno preračunavajući pogrešno preračunate datume.

Iduće, 2005. godine objavljen je članak istog autora *Kronološki aspekti hrvatske integriranosti u srednjovjekovnoj Europi*.²⁸ U njemu autor analizom elemenata datacije kako paleografskih, tako i epigrafskih izvora (latinskih i hrvatskih) prikazuje različite faktore koji su utjecali na oblikovanje elemenata datacije na hrvatskom povijesnom prostoru u srednjem vijeku.

U svojem magistarskom radu *Zadarski notari u 13. i 14. stoljeću*²⁹ iz 2006. godine te u doktorskoj disertaciji *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća*,³⁰ obranjenj 2010. godine, Branka Grbavac, predavačica pomoćnih povijesnih znanosti na Hrvatskim studijima, najviše prostora posvećuje diplomatičkoj analizi notarskih isprava promatranog razdoblja. Prilikom obrade protokola notarske isprave donosi različite načine datiranja koji su u upotrebi na istočnom Jadranu u srednjem vijeku. Prvenstveno prati koji stil i koju indikciju upotrebljava pojedini notar. Zaključuje da se najčešće upotrebljavaju stil inkarnacije s bizantskom indikcijom te stil cirkumcizije s rimskom indikcijom.

Poviješću kalendara nisu se bavili samo povjesničari. Matematičar Zvonimir Šikić u knjizi *Knjiga o kalendarima* (2001.)³¹ i fizičarka Tatjana Kren u knjizi *Svjetski kalendar i kršćanska era* (2000., drugo dopunjeno izdanje 2005.)³² obrađuju kalendar s astronomsko-matematičkog stajališta, ali uz to donose i povijest kalendara.

²⁷ GALOVIĆ 2004.

²⁸ GALOVIĆ 2005.

²⁹ GRBAVAC 2006.

³⁰ GRBAVAC 2010.

³¹ ŠIKIĆ 2001.

³² KREN 2000.

3. Sustavi datiranja u ispravama i natpisima ranog srednjeg vijeka

3.1. Sustavi datiranja u ispravama hrvatskih narodnih vladara

Do danas je sačuvano tridesetak isprava hrvatskih vladara narodne dinastije³³ te još nekoliko navoda njihovih darovanja. Sve su isprave sačuvane isključivo u kopijama.³⁴ U ovom ćemo poglavlju analizirati kronološke elemente tih isprava i vidjeti kako su povjesničari između ostaloga koristili i elemente datacije u njima kako bi ocijenili njihovu vjerodostojnost te kako su razrješavali brojne nelogičnosti u elementima datacije tih isprava.

Na samom je početku bitno naglasiti da je – prema Stipišićevu mišljenju – hrvatska dvorska kancelarija uvijek upotrebljavala firentinski kalkul i bizantsku indikciju.³⁵ Nada Klaić smatra da je godina u ispravama hrvatskih narodnih vladara datirana stilom inkarnacije, dok se tek pomoću indikcije može odrediti radi li se o firentinskom ili pizanskom kalkulu.³⁶ U svjetlu tih tvrdnji promatrat ćemo kako su povjesničari datirali isprave hrvatskih narodnih vladara. Stipišićeva tvrdnja kao pretpostavku uzima postojanje uređene hrvatske dvorske kancelarije. Tvrdnju o postojanju takve kancelarije prvi je iznio Franjo Rački.³⁷ Analizom strukture vladarskih isprava Rački dolazi do zaključka da se u hrvatskoj dvorskoj kancelariji koristio ustaljeni obrazac sastavljanja isprava.³⁸ U ovom ćemo poglavlju stoga analizom kronoloških elemenata isprava hrvatskih narodnih vladara pokušati odgovoriti na pitanje je li uistinu postojao takav ustaljeni obrazac na temelju kojeg su isprave sastavljane.

Isprave hrvatskih vladara sastavljane su prema zakonima privatne isprave.³⁹ Jedan je od dokaza za to i činjenica da se datacija u njima nalazi na početku isprave – u eshatokolu.⁴⁰ Prema svom obliku one su, dakle, privatne isprave, a prema pravnom sadržaju i auktoru spadaju u javne isprave.⁴¹

3.1.1. Dvije najstarije isprave hrvatskih narodnih vladara

Trpimirova je darovnica najstarija sačuvana isprava hrvatskog narodnog vladara.⁴² Njome knez Trpimir obdaruje solinsku nadbiskupiju.⁴³ Izdana je u Bijaćima, a sačuvana je u

³³ KLAJĆ 1971, 3.

³⁴ KLAJĆ 1971, 3; STIPIŠIĆ 2007, 288.

³⁵ STIPIŠIĆ 1997, 62.

³⁶ KLAJĆ 1965, 177.

³⁷ RAČKI 1876, 2.

³⁸ RAČKI 1876, 28.

³⁹ KLAJĆ 1965, 176.

⁴⁰ KLAJĆ 1965, 165.

⁴¹ KLAJĆ 1965, 171.

⁴² ŠIŠIĆ 1925, 331.

⁴³ CD 1 1967, 3.

pet prijepisa.⁴⁴ Najmanje očitih pogrešaka ima prijepis koji se čuva u Biskupskom arhivu u Splitu.⁴⁵ Po njemu, formula datacije glasi: „*Regnante in Italia piissimo Lothario, Francorum rege, per indictionem XV sub die IIII Nonis Martii*“.⁴⁶ Isprava je – poput većine svečanih, vladarskih isprava – datirana rimskim načinom datiranja dana u mjesecu. Međutim, isprava nema navod godine, već samo indikciju i navod franačkog kralja Italije Lotara. Navod Lotara svjedoči o povezanosti mlade hrvatske države s Franačkim Carstvom – Trpimir je priznavao vrhovnu vlast franačkog cara.⁴⁷ Povjesničari su mnogo pisali pokušavajući odrediti koje je godine isprava sastavljena. Godine 1872. Ivan Kukuljević Sakcinski samo na temelju indikcije ispravu datira 837. godinom,⁴⁸ a tako ju datira i 1874. godine u svom diplomatskom zborniku.⁴⁹ Uzevši u obzir podatak iz kronike Ivana Đakona – kojemu Kukuljević ne poklanja povjerenje po pitanju kronološke preciznosti i dosljednosti⁵⁰ – da 839. godine vlada knez Mislav, Franjo Rački ispravlja Kukuljevića i ispravu – također samo na temelju indikcije – datira 852. godinom.⁵¹ To je datiranje Račkoga općenito usvojeno te ga sve donedavno nitko nije pokušao osporiti.⁵²

U vjerodostojnost Trpimirove darovnice prvi je posumnjao Držislav Švob 1936. godine. Naime, Muncimirova isprava iz 892. godine tvrdi da je Muncimir Trpimirov sin, dok se iz *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona može zaključiti da su Trpimir i Muncimir neko vrijeme zajedno vladali.⁵³ Međutim, između Trpimira i Muncimira ima nekoliko vladara, između njih je nekoliko desetljeća. Švob objašnjava da je prepisivač Tomina djela krivo prepisao „Trpimir“ umjesto „Branimir“.⁵⁴ Da je to moguće, potvrđuju i kameni spomenici – Branimir se spominje 888., a Muncimir 895. godine.⁵⁵ Dakle, Muncimirova je isprava – koja tvrdi da je Muncimir Trpimirov sin – falsifikat, a falsifikati su i Trpimirova isprava te Zvonimirova isprava od 9. listopada 1075. godine, koje stoje u neposrednoj vezi s njom.⁵⁶ Tri su navedene isprave nastale na temelju Tradiranog izvora⁵⁷ – Tome Arhiđakona ili njegovog

⁴⁴ CD 1 1967, 3.

⁴⁵ CD 1 1967, 4.

⁴⁶ CD 1 1967, br. 3.

⁴⁷ ŠIŠIĆ 1925, 330; STIPIŠIĆ 2007, 289.

⁴⁸ KUKULJEVIĆ 1872, 216; MATIJEVIĆ SOKOL 2010, 12.

⁴⁹ KUKULJEVIĆ 1874, br. LIX.

⁵⁰ KUKULJEVIĆ 1872, 210.

⁵¹ RAČKI 1877, br. 2; MATIJEVIĆ SOKOL 2010, 12.

⁵² MATIJEVIĆ SOKOL 2010, 12.

⁵³ *Historia Salonitana* XIV, 2 = TOMA ARHIĐAKON 2003, 56 – 57.

⁵⁴ ŠVOB 1936, 197.

⁵⁵ ŠVOB 1936, 198.

⁵⁶ ŠVOB 1936, 198.

⁵⁷ Terminom *Tradirani izvor* Švob označava tekst glava 13. i 14. *Salonitanske povijesti* s greškama prepisivačke izmjene, kako je tradiran kod Tome Arhiđakona. Moguće je da se takav, izmijenjen tekst, nalazio već i u Tominu predlošku (ŠVOB 1936, 199 – 200).

predložka – a ne obrnuto.⁵⁸ U Tradiranom izvoru stoji da Trpimir i Muncimir vladaju 990. godine, a tobožnji falsifikator zna da se tu radi o greški jer Trpimir (u stvari Branimir) i Muncimir vladaju jedno stoljeće ranije. Upravo zato falsifikator ne datira Trpimirovu darovnicu godinom, tako lukavo olakšavajući mogućnost tobožnje zablude Tradiranog izvora da se zabunio za jedno stoljeće.⁵⁹

Do posve suprotnih zaključaka došao je 1937. godine Miho Barada. Analizom unutarnjih karakteristika Trpimirove isprave utvrdio je da je ona autentična.⁶⁰ U doba nastanka Trpimirove isprave datiranje godinom kršćanske ere još nije bilo uobičajeno, već se datira godinama vladanja kralja, što je u skladu s formulama Trpimirove isprave, s tim da je u njoj kralj Italije Lotar samo naveden, a nije dana godina njegova vladanja, što je razumljivo jer postoje različita datiranja njegove vladavine – tako Barada navodi različite primjere isprava datirane godinama Lotarova vladanja iz kojih proizlazi da se početak njegova vladanja nije određivao isto na svim dijelovima teritorija kojim je on vladao.⁶¹ Slaže se s tada aktualnim datiranjem isprave 852. godinom, pokazujući da se radi o bizantskoj indikciji.⁶² Što se navoda dana tiče, Barada nalazi uzore Trpimirovoj ispravi u lombardskim ispravama, koje već u 8. i 9. stoljeću imaju oznaku dana.⁶³ Zbog svega navedenoga – ali i zbog drugih unutarnjih karakteristika⁶⁴ – Barada pokazuje da Trpimirova isprava spada u sferu sjevernotalijanskih isprava polovice 9. stoljeća.⁶⁵

Nada Klaić proglasila je šezdesetih godina Trpimirovu ispravu falsifikatom.⁶⁶ Naime, formule isprave ne odgovaraju oblicima javne isprave 9. stoljeća, već je ona po svojoj formi privatna isprava. Falsifikator je – budući da je bio svjestan da sastavlja krivotvorinu javne isprave u oblicima svojstvenim privatnoj ispravi – u ispravu ubacio i neke formule javnih isprava.⁶⁷ Stil i oblik isprave odgovaraju drugoj polovici 12. stoljeća.⁶⁸ I formula datuma Nadi Klaić služi da pokaže da je Trpimirova isprava falsifikat – u autentičnim se kraljevskim ispravama formula datuma nalazi u eshatokolu, a ne protokolu.⁶⁹ Da su sve isprave hrvatskih

⁵⁸ ŠVOB 1936, 201.

⁵⁹ ŠVOB 1936, 201.

⁶⁰ BARADA 1937, 85.

⁶¹ BARADA 1937, 22.

⁶² BARADA 1937, 22; MATIJEVIĆ SOKOL 2011, 28.

⁶³ BARADA 1937, 22.

⁶⁴ Prema Baradi, i pojedini specijalni izrazi Trpimirove isprave pokazuju da ona potječe iz polovice 9. stoljeća. Tako se u formuli datuma nalazi izraz *sub die*, koji je u uporabi u ranosrednjovjekovnim ispravama (BARADA 1937, 85).

⁶⁵ BARADA 1937, 86.

⁶⁶ KLAJČ 1960, 152.

⁶⁷ KLAJČ 1960, 152.

⁶⁸ KLAJČ 1960, 152.

⁶⁹ KLAJČ 1960, 111.

narodnih vladara – pa tako i Trpimirova isprava – sastavljene prema pravilima notarske isprave dokazuje i nepostojanje datiranja po godinama vladanja hrvatskih vladara.⁷⁰ Pomanjkanje godine po kršćanskoj eri – drži Nada Klaić – može, ali i ne mora, biti dokaz autentičnosti Trpimirove isprave jer su originalne isprave iz ranog srednjeg vijeka u kasnijim prijepisima često dobivale oznake godina.⁷¹ Obilježje notarske isprave pokazuje i podjela formule datacije na *datum* – koji se nalazi u protokolu – i *actum* – koji se nalazi u eshatokolu.⁷² Kada bi Trpimirova isprava i bila autentična, Baradino mišljenje da je ona datirana bizantskom indikcijom⁷³ ne bi se moglo sa sigurnošću prihvatiti jer su se u 9. stoljeću u Italiji – odakle, po Baradi, dolazi utjecaj⁷⁴ – upotrebljavale i rimska i bedanska indikcija.⁷⁵ Nada Klaić pokazuje i da je oznaka dana rimskim načinom bila uobičajena već u 9. stoljeću, ali da je ipak nemoguće prema analogiji odrediti područje iz kojega je način brojanja dana u mjesecu dopro do Hrvatske.⁷⁶ Uza sve navedeno, autorica se ne slaže niti sa Švobovom teorijom o Tradiranom izvoru⁷⁷ jer drži da nije prihvatljivo mijenjati tekst Tome Arhidakona kako bi se našlo rješenje nekog problema.⁷⁸

Godine je 1979. Lujo Margetić analizom mancipacija Trpimirove i Muncimirove isprave pokazao da su te dvije isprave ili nisu falsifikati ili su falsifikati na temelju predloška iz 9. stoljeća, budući da se u kasnijim stoljećima mancipacija u ispravama u Dalmaciji ne javlja.⁷⁹ Daljnjom analizom teksta Trpimirove isprave Margetić dolazi do zaključka da je ona u svom sadašnjem obliku zapravo nespretna prerada svoga sastavljača, koji je za predložak imao sudsku ispravu iz 9. stoljeća.⁸⁰ Time Margetić objašnjava i činjenicu da se formula datuma Trpimirove isprave nalazi u protokolu, što je – prema Nadi Klaić⁸¹ – nepremostiva poteškoća za priznavanje njezine vjerodostojnosti. Naime, postoji mnogo primjera sudskih odluka iz ranog srednjeg vijeka s formulom datuma u protokolu.⁸²

Margetić se devedesetih godina posvetio analizi formule datuma Trpimirove isprave. Za razliku od dotadašnjih povjesničara koji su analizirali Trpimirovu ispravu, Margetić nije

⁷⁰ KLAJĆ 1960, 112.

⁷¹ KLAJĆ 1960, 112.

⁷² KLAJĆ 1960, 137.

⁷³ BARADA 1937, 22.

⁷⁴ BARADA 1937, 86.

⁷⁵ KLAJĆ 1960, 113.

⁷⁶ KLAJĆ 1960, 113.

⁷⁷ ŠVOB 1936, 199 – 200.

⁷⁸ KLAJĆ 1960, 110; KLAJĆ 1965, 153.

⁷⁹ MARGETIĆ 1979, 72.

⁸⁰ MARGETIĆ 1979, 74.

⁸¹ KLAJĆ 1960, 111.

⁸² MARGETIĆ 1979, 74.

poklonio povjerenje indikciji, pogotovo jer se radi o prijepisu,⁸³ već se okreće navodu Lotara kao kralja u Italiji. Lotar je iz Italije otišao 840. godine, a 15. lipnja 844. dao je okruniti svoga sina Ludovika II. za talijanskog kralja te se od tada više nikad ne naziva talijanskim kraljem.⁸⁴ Budući da je realno očekivati da Trpimirova isprava nije krivotvorina nastala toliko nemarno da joj je i datacija pogrešna, trebalo bi ju datirati između 839. godine, kada je u Hrvatskoj vladao Mislav, i 15. lipnja 844. godine, kada je Ludovik II. proglašen talijanskim kraljem.⁸⁵ Margetiću kao potvrda takve teze služi i Gottschalkov navod Trpimira kao kralja (*rex*) 846./848. godine, dok se u ispravi Trpimir naziva *dux*. Zbog toga je logično ispravu datirati u prvu polovicu četrdesetih godina. Naime, Margetić tvrdi srednjovjekovni nazivi hrvatskih vladara nisu bili nesigurni i fluidni, kako je to smatrala ranija historiografija, već precizno uređeni, za što navodi i primjere.⁸⁶

Margetić je pokazao i da se takvo datiranje Trpimirove isprave slaže s navodom Tome Arhiđakona da je 840. godine splitskim nadbiskupom postao Justin.⁸⁷ Prvi je splitski nadbiskup o kome ne može biti nikakve sumnje bio Petar, koji se spominje u Trpimirovoj ispravi,⁸⁸ pa bi Justina, kao njegova nasljednika – prema tradicionalnom datiranju darovnice 852. godinom – trebalo pomaknuti poslije 852. godine.⁸⁹ Margetić zaključuje da je Petar vladao do 840. godine, kada ga je naslijedio Justin – u to je vrijeme Lotar još bio italjski kralj, a Trpimir već naslijedio Mislava.⁹⁰ Budući da je Trpimir već za mjesec ili dva saznao za odlazak Lotara iz Italije, datiranje Trpimirove isprave s 2. veljače 840. ukazuje se – smatra Margetić – kao najvjerojatnije.⁹¹ Očitu grešku u preračunavanju s rimskog načina datiranja dana u mjesecu na progresivni način Margetić ispravlja u svom idućem članku posvećenom Trpimirovoj ispravi – iznijevši još jednom argumente koji govore u prilog ranijem datiranju Trpimirove darovnice, autor zaključuje da ju treba datirati s 4. ožujka 840. godine.⁹²

Mirjana Matijević Sokol prihvaća Margetićeve zaključke, ali uzima u obzir i činjenicu da sastavljač isprave Lotara naziva i kraljem Franaka. Sastavljač očito želi naglasiti da je Lotar vrhovni poglavar u čitavom Franačkom carstvu, što on postaje poslije smrti svoga oca Ludovika I. 20. lipnja 840. godine.⁹³ Trpimirovu bi ispravu stoga trebalo datirati u vremenski

⁸³ MARGETIĆ 1993, 48.

⁸⁴ MARGETIĆ 1993, 47 – 48.

⁸⁵ MARGETIĆ 1993, 48.

⁸⁶ MARGETIĆ 1993, 48 – 49.

⁸⁷ *Historia Salonitana* XIII, 3 = TOMA ARHIĐAKON 2003, 52 – 53.

⁸⁸ BULIĆ – BERVALDI 1912, 124 – 125.

⁸⁹ MARGETIĆ 1994, 19.

⁹⁰ MARGETIĆ 1994, 19.

⁹¹ MARGETIĆ 1994, 20.

⁹² MARGETIĆ 2000, 7 – 8.

⁹³ MATIJEVIĆ SOKOL 2010, 13.

period između tog datuma i 15. lipnja 844., kada kraljem Italije postaje Ludovik II.⁹⁴ Autorica kao najvjerojatniji datuma sastavljanja Trpimirove isprave predlaže 4. ožujka 841. godine, dakle najraniji mogući datum u spomenutom intervalu, jer je tada svijest o boravku kralja Lotara u Italiji najsvježija, što se kasnijih godina moglo izgubiti.⁹⁵

U Bijaćima je izdana i druga najstarija sačuvana isprava hrvatskog narodnog vladara – isprava kojom knez Muncimir potvrđuje splitskoj nadbiskupiji upravo spomenutu Trpimirovu darovnicu.⁹⁶ Također je sačuvana u pet prijevoda.⁹⁷ Prema najstarijem prijevodu – iz 1568. godine – formula datacije te isprave glasi: „*Anno vtique sacrę postquam Christus carnem de virgine sumpsit octogesimo nonagesimo secundo, indictione undecima, sub die quarta Calendarum octobrium*“.⁹⁸ Isprava je – dakle – također datirana rimskim načinom, ali i godinom po kršćanskoj eri. Navedena jedanaesta (bizantska) indikcija odgovara rujnu 892. godine (po firentinskom kalkulu).

Kao što je već rečeno, Držislav Švob proglasio je Muncimirovu ispravu falsifikatom iz 14. stoljeća.⁹⁹ Falsifikator je znao da je Muncimir vladar s kraja 9. stoljeća pa je ispravu datirao 892. godinom upravo kako bi ojačao njezinu tobožnju vjerodostojnost. Smatrao je da će svatko morati zaključiti da se radi o pogreški Tradiranog izvora, što će pružiti dokaz da je pisac Tradiranog izvora imao pred sobom Muncimirovu ispravu.¹⁰⁰

Miho Barada smatra Muncimirovu ispravu autentičnom.¹⁰¹ Drži da je datirana pizanskim kalkulom i bizantskom indikcijom.¹⁰² Međutim, jedanaesta indikcija ne odgovara rujnu 892. godine po pizanskom, već po firentinskom kalkulu. Navod godine po kršćanskoj eri u Muncimirovoj ispravi autor smatra iznimnim slučajem.¹⁰³ Činjenica da Toma Arhiđakon griješi kada Trpimira i Muncimira stavlja u 10. stoljeće za Baradu je dokaz da su Trpimirova i Muncimirova isprava autentične jer bi se eventualni falsifikator tih dviju isprava vjerojatno poslužio Tominim pogrešnim datumom.¹⁰⁴ Dakle, ono što je za Švoba dokaz lukavosti falsifikatora, za Baradu je jedan od dokaza autentičnosti navedenih isprava.

3.1.2. Isprave kralja Krešimira IV.

⁹⁴ MATIJEVIĆ SOKOL 2010, 13.

⁹⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 2010, 13 – 14.

⁹⁶ CD 1 1967, 22.

⁹⁷ CD 1 1967, 22.

⁹⁸ CD 1 1967, br. 20.

⁹⁹ ŠVOB 1936, 198.

¹⁰⁰ ŠVOB 1936, 201.

¹⁰¹ BARADA 1937, 86.

¹⁰² BARADA 1937, 60 – 61; MATIJEVIĆ SOKOL 2011, 28.

¹⁰³ BARADA 1937, 87.

¹⁰⁴ BARADA 1937, 88.

Do danas je sačuvano desetak isprava kralja Petra Krešimira IV. Neke od njih nemaju elemenata datacije pa su ih povjesničari datirali samo okvirno – vremenom Krešimirova kraljevanja i vremenom djelovanja osoba koje se u tim ispravama spominju, ukoliko se te osobe spominju i u nekim drugim povijesnim izvorima. Nadalje ćemo razmatrati samo one isprave koje u sebi sadrže dataciju.

Isprava kojom Krešimir samostanu sv. Ivana u Biogradu poklanja otok Žirje i daje neke privilegije sačuvana je u dvije verzije.¹⁰⁵ Datacija u prvoj verziji, sačuvanoj na pergameni, glasi: „*Anno ab incarnatione domini nostri Iesu Christi millesimo L^{mo}VIII°, indictione X^a. Regnante Cresimiro, rege Chroatiorum et Dalmatiarum, mense februario, in ciuitate Belgrado, Dragaslao priore et Theodosio episcopo*“.¹⁰⁶ Druga se verzija isprave – koja je zapravo proširena verzija prve – smatra kasnijim falsifikatom.¹⁰⁷ U njezinoj se dataciji, uz godinu, indikciju i mjesec, navode i papa i bizantski car te – kao i u prvoj verziji – biogradski prior i nadbiskup.¹⁰⁸ Deseta indikcija ni u kojem slučaju nije točna jer odgovara veljači 1058. godine, dok po pizanskom kalkulu ova isprava pada u 1059., a po firentinskom kalkulu u 1060. godinu.¹⁰⁹ Viktor Novak nije se mogao odlučiti između dvaju kalkula – tako u svojoj knjizi *Latinska paleografija* prvo stavlja ispravu u 1059. godinu,¹¹⁰ dok samo tri stranice kasnije tvrdi da isprava potječe iz 1060. godine.¹¹¹ Međutim, na temelju podataka iz drugih izvora može se utvrditi da je ova isprava datirana prema firentinskom kalkulu. Naime, Šišić je ustvrdio da opat Majnard – koji se spominje kao svjedok u ovoj ispravi, sastavljenoj u Biogradu – krenuo je na put u Hrvatsku poslije 9. prosinca 1059. godine, te tako ovu ispravu datirao veljačom 1060. godine.¹¹² Taj zaključak u skladu je i sa spomenutom Stipišićevom tvrdnjom da je hrvatska dvorska kancelarija koristila firentinski kalkul. S druge strane, Barada je ovu ispravu proglasio prividnom originalom upravo zbog neuskladivih kronoloških podataka koji su u njoj sadržani.¹¹³

Isprava kojom Krešimir oslobađa samostan sv. Tome u Biogradu od podavanja i poklanja mu zemljište Rasohaticu – sačuvana u Polichorionu sv. Ivana Rogovskog – nedvojbeno je netočno datirana.¹¹⁴ Njezina datacija glasi: „*Anno quoque dominice*

¹⁰⁵ CD 1 1967, 87.

¹⁰⁶ CD 1 1967, br. 64.

¹⁰⁷ CD 1 1967, 89; Šišić 1925, 500.

¹⁰⁸ CD 1 1967, 89.

¹⁰⁹ Klaić 1965, 178.

¹¹⁰ Novak 1952, 219.

¹¹¹ Novak 1952, 222.

¹¹² Šišić 1925, 502 – 503.

¹¹³ Barada 1957, 189.

¹¹⁴ CD 1 1967, 96 – 97.

incarnationis millesimo LXIX, indictione VI, mense octubri".¹¹⁵ Šesta (bizantska) indikcija odgovara 1069. godini, tj. njezinom početnom dijelu, samo ako je ona datirana po pizanskom kalkulu. U Diplomatičkom zborniku ta je isprava datirana 1060. – 1062. godinom, uz pretpostavku da je ban Goiço, koji se spominje u ispravi, isti onaj Goislauus kojeg je kralj Krešimir dao ubiti 1062. godine.¹¹⁶ Godina 1060. odgovara prvoj vijesti o kralju Krešimiru u izvorima.¹¹⁷ Istim je vremenom datirana i iduća isprava kralja Krešimira¹¹⁸ – također sačuvana u Polichorionu – koja u sebi ne sadrži kronološke elemente.

U kartularu svete Marije u Zadru sačuvana je isprava kojom kralj Krešimir rečeni samostan uzima pod svoju zaštitu.¹¹⁹ U protokolu isprave stoji formula datuma „*Anno incarnationis domini nostri Iesu Christi millesimo sexagesimo VI°, Dukyzi Constantinopoleos imperante*“, a u eshatokolu „*In die natali domini in Sibiniquo*“.¹²⁰ Najstariji je to sačuvani primjer upotrebe datacije po svetkovini u hrvatskom diplomatičkom materijalu. Međutim, Nada Klaić je, između ostaloga, i na temelju formule datuma, tj. neuobičajenog datiranja po bizantskom caru u vladarskoj ispravi, pokazala da je ova isprava u svom sadašnjem obliku falsifikat vjerojatno iz druge polovice 12. stoljeća, sastavljen u samom samostanu sv. Marije. Naime, sastavljač isprave u formulu je datuma unio i navod bizantskog cara zato što su ga imale i druge darovnice, ne razmišljajući o tome je li hrvatskog vladara obvezivala dužnost datiranja po bizantskom caru, kao što je to bio slučaj u dalmatinskim gradovima.¹²¹ Nasuprot tome, Viktor Novak smatrao je da je navođenje bizantskog cara u ovoj ispravi pokazatelj da je car prenio svoja prava upravljanja tematom Dalmacijom na hrvatskoga kralja.¹²²

U istom je kartularu sačuvana i isprava kojom Krešimir samostanu poklanja zemlju u Tokinji.¹²³ Datacija glasi: „*Anno dominice incarnationis millesimo sexagesimo*“.¹²⁴ Budući da je samostan, kako tvrdi prethodna isprava, osnovan 1066. godine, ova je datacija netočna. Prepisivač je vjerojatno izostavio zadnju brojku.¹²⁵ Rački¹²⁶ i Šišić¹²⁷ smatraju da je ta brojka bila VI.

¹¹⁵ CD 1 1967, br. 68.

¹¹⁶ CD 1 1967, 96.

¹¹⁷ CD 1 1967, 98.

¹¹⁸ CD 1 1967, br. 69.

¹¹⁹ CD 1 1967, 102.

¹²⁰ CD 1 1967, br. 74.

¹²¹ KLAIĆ 1965, 178.

¹²² NOVAK 1959, 136.

¹²³ CD 1 1967, 104.

¹²⁴ CD 1 1967, br. 77.

¹²⁵ CD 1 1967, 104.

¹²⁶ RAČKI 1877, 67.

¹²⁷ ŠIŠIĆ 1925, 487.

Na pergameni 13. stoljeća sačuvana je isprava kojom Krešimir samostanu sv. Krševana u Zadru poklanja otok Maon.¹²⁸ U njezinoj dataciji susrećemo sve kontrolne elemente datuma – i indikciju, i epaktu i konkurentu: „*anno dominice incarnationiis Iesu Christi domini nostri MLX^oVIII^o indictione VII^a, epacta uero V, concurrente III^a*“.¹²⁹ Epakta V ne odgovara ostalim elementima datuma, što je vjerojatno greška kod prepisivanja.¹³⁰ I u Diplomatičkom kodeksu i u zborniku Račkoga ova je isprava datirana 1069. godinom.¹³¹ Međutim, uzevši u obzir da je hrvatska dvorska kancelarija – kako je već navedeno – uvijek upotrebljavala bizantsku indikciju i firentinski kalkul, možemo ovu ispravu datirati preciznije. Naime, 1069. godina po firentinskom kalkulu teče od 25. ožujka 1069. do 24. ožujka 1070. godine, a sedma bizantska indikcija od 1. rujna 1068. do 31. kolovoza 1069. godine. Uzevši oba rečena uvjeta u obzir, ovu ispravu možemo datirati između 25. ožujka do 31. kolovoza 1069. godine.

Krešimir potvrđuje ispravu o osnutku samostana sv. Petra na Rabu potvrdom čija datacija glasi: „*Anno domini millesimo septuagesimo, indictione octaua, die sexto decimo intrante madio*“.¹³² Ovo je jedan od vrlo ranih primjera upotrebe bolonjskog načina datiranja dana u mjesecu.

Očiti je falsifikat na pergameni sačuvana isprava kojom Krešimir određuje i potvrđuje područje rapske biskupije.¹³³ U protokolu stoji datacija „*Anno ab incarnatione domini nostri Iesu Christi MLXXI, indictione VIII, die octaua mensis iulii, tempore domini Alexandri pape urbis Rome*“¹³⁴, dok je u eshatokolu još jednom navedena deveta indikcija.¹³⁴

Iz više je razloga sumnjiva isprava kojom Krešimir poklanja samostanu sv. Marije zemljište na Brdima, sačuvana u kartularu sv. Marije u Zadru.¹³⁵ Njena datacija glasi: „*Anno ab incarnatione domini nostri Iesu Christi millesimo LXXII, indictione VII^{ma}*“.¹³⁶ Sedma indikcija ne odgovara navedenoj 1072. godini, što je jedan od razloga za sumnju u vjerodostojnost ove isprave.¹³⁷ U drugoj redakciji ove isprave – sačuvanoj u istom kartularu – ne spominje se indikcija.¹³⁸

¹²⁸ CD 1 1967, 112.

¹²⁹ CD 1 1967, br. 82.

¹³⁰ CD 1 1967, 113.

¹³¹ CD 1 1967, 112; RAČKI 1877, 72.

¹³² CD 1 1967, br. 83.

¹³³ CD 1 1967, 123.

¹³⁴ CD 1 1967, br. 91.

¹³⁵ CD 1 1967, 132.

¹³⁶ CD 1 1967, br. 98.

¹³⁷ CD 1 1967, 132.

¹³⁸ CD 1 1967, 132.

Očigledan je falsifikat iz doba kralja Petra Krešimira¹³⁹ isprava kojom kralj Krešimir tobože poklanja otok Vranjic i neke posjede u Solinu devetorici zaslužnih Hrvata.¹⁴⁰ Ta je isprava sačuvana u prijepisu kninskog kaptola iz 1397. godine.¹⁴¹ Njezina formula datuma glasi: „*Anno dominice incarnationis DCCCCL indictione XII^a. Ego Cresimirus, dei gratia Croathorum atque Dalmatinorum rex, uicesimo quarto regni mei anno*“.¹⁴² Upravo je datum predstavljao najveći problem povjesničarima koji su vjerovali u vjerodostojnost ove isprave.¹⁴³ U ispravi su – kako vidimo – navedeni godina, indikcija i godina vladanja kralja koji je ispravu izdao. U prvom svesku Diplomatičkog zbornika, koji je za tisak bio pripremljen 1961. godine,¹⁴⁴ ova je isprava – uz upitnik – datirana 950. godinom.¹⁴⁵

Jakov Stipišić ustvrdio je 1969. godine da je isprava vjerodostojna te da je njezin auktor kralj Mihajlo Krešimir II.¹⁴⁶ Međutim, navedena 950. godina ne odgovara niti 12. indikciji niti 24. godini Krešimirova vladanja.¹⁴⁷ Mihajlo Krešimir II. vladao je – prema prihvaćenoj genealogiji hrvatskih vladara – od 949. do 969. godine, dakle manje od 20 godina.¹⁴⁸ Od 945. do 949. Hrvatskom je vladao Mihajlov takmac Miroslav. Kako bi uskladio podatak o godini vladanja Krešimira II. naveden u ovoj ispravi s prihvaćenom genealogijom hrvatskih vladara, Stipišić je pretpostavio da je Mihajlo Krešimir sebe smatrao jedinim zakonitim vladarom već 945. godine, dakle od smrti kralja Krešimira I. Tako bi 24. godina njegove vladavine bila 969. godina, godina kojoj odgovara i navedena 12. indikcija.¹⁴⁹ Pogrešnu brojku DCCCCL Stipišić je protumačio činjenicom da je ovaj prijepis isprave nastao četiri i pol stoljeća nakon nastanka originala, a za to je vrijeme moglo nastati više uzastopnih prijepisa, koji su postupno sadržavali sve više i više prepisivačkih grešaka.¹⁵⁰

U vjerodostojnost isprave vjerovao je i Stjepan Antoljak, ali je njezinim auktorom smatrao Krešimira I.¹⁵¹ Indikciju smatra pogrešnom, najvjerojatnije greškom prepisivača, a navodu godine poklanja povjerenje.¹⁵² Budući da, za razliku od Stipišića, nije promijenio godinu izdavanja isprave, Antoljak zaključuje da je auktor isprave – Krešimir I. – na

¹³⁹ STIPIŠIĆ 1973, 95.

¹⁴⁰ CD 1 1967, br. 28.

¹⁴¹ STIPIŠIĆ 1969, 77.

¹⁴² CD 1 1967, 40.

¹⁴³ STIPIŠIĆ 1969, 80.

¹⁴⁴ STIPIŠIĆ 1973, 90.

¹⁴⁵ CD 1 1967, 39.

¹⁴⁶ STIPIŠIĆ 1969, 92.

¹⁴⁷ STIPIŠIĆ 1969, 80.

¹⁴⁸ STIPIŠIĆ 1969, 80.

¹⁴⁹ STIPIŠIĆ 1969, 80 – 81.

¹⁵⁰ STIPIŠIĆ 1969, 80.

¹⁵¹ ANTOLJAK 1972, 71.

¹⁵² ANTOLJAK 1972, 72.

prijestolje došao 926. godine.¹⁵³ Taj je Antoljakov zaključak – koji se ne slaže s prihvaćenom genealogijom hrvatskih narodnih vladara – samo prvi korak u autorovom potpunom prekrajanju hrvatske povijesti ranog srednjeg vijeka, a sve na temelju povjerenja u navedenu ispravu.

Nada Klaić pokazala je da je Krešimirova isprava falsifikat.¹⁵⁴ Isprava svojim formulama podsjeća na notarski instrument.¹⁵⁵ Primjera radi, formula datuma – koja je pouzdan kriterij pri ocjeni autentičnosti – nalazi se u protokolu, što dokazuje da se sastavljač služi privatnom ispravom kao predloškom u sastavljanju ovog falsifikata.¹⁵⁶ Međutim, Nada Klaić prihvaća Stipišićev podatak – zapravo tiskarku grešku – da u ispravi stoji 850. godina, što joj je još jedan pokazatelj da je ova isprava falsifikat.¹⁵⁷

Naposljetku se i Stipišić složio s mišljenjem da je ova isprava falsifikat. Osobe koje se spominju u ovoj ispravi spominju se i u ispravama kralja Petra Krešimira. Biogradski biskup Prestancije također se javlja u vrijeme Petra Krešimira. Na temelju toga Stipišić zaključuje da je navedena Krešimirova isprava pravi diplomatski falsifikat.¹⁵⁸

3.1.3. Isprave kralja Zvonimira

Najstarija isprava kralja Zvonimira – darovnica kojom Zvonimir prilikom krunjenja obećava vjernost papi i poklanja rimskoj stolici samostan sv. Grgura u Vrani – potaknula je brojne kronološke rasprave. Datacija glasi: „*Anno dominice incarnationis MLXXVI, indictione XIII, mense octobri*“.¹⁵⁹ Pitanje glasi: kako uskladiti godinu u indikciju? Povjesničari su iznosili razne prijedloge. Rački je u svom diplomatskom zborniku ispravu bez rezerve datirao 1076. godinom¹⁶⁰ – godinom koja se nalazi u tekstu – Barada se odlučio za pizanski kalkul,¹⁶¹ a Novak i Mandić¹⁶² za rimsku indikciju, što je pogrešno, jer se rimska indikcija u papinskoj kancelariji počela upotrebljavati kasnije.¹⁶³ Baradine su rezultate prihvatili i priređivači Diplomatičkog zbornika te Zvonimirovu zavjernicu datirali 1075. godinom.¹⁶⁴ Međutim,

¹⁵³ ANTOLJAK 1972, 76.

¹⁵⁴ KLAIĆ 1974, 212.

¹⁵⁵ KLAIĆ 1974, 216.

¹⁵⁶ KLAIĆ 1974, 221.

¹⁵⁷ KLAIĆ 1974, 222.

¹⁵⁸ STIPIŠIĆ 1973, 95.

¹⁵⁹ CD 1 1967, br. 109.

¹⁶⁰ RAČKI 1877, 103.

¹⁶¹ BARADA 1943, 127 – 129; MATIJEVIĆ SOKOL 2011, 29.

¹⁶² MANDIĆ 1963, 310 – 311.

¹⁶³ CD 1 1967, 139.

¹⁶⁴ STIPIŠIĆ 1997, 61; CD 1 1967, 139.

Jakov Stipišić, jedan od priređivača Diplomatičkog zbornika, kasnije će čitav problem riješiti pogreškom prepisivača – 14. je indikcija ubilježena umjesto ispravne 15.¹⁶⁵

I u datiranju iduće Zvonimirove isprave – isprave kojom splitskoj crkvi potvrđuje darovnicu kneza Trpimira i Muncimira¹⁶⁶ – priređivači diplomatičkog zbornika pridržavaju se rezultata Barade, koji je smatrao da je ta isprava datirana pizanskim kalkulom,¹⁶⁷ te ju, shodno tome, datiraju 1075. godinom.¹⁶⁸ Budući da je – kako drži Stipišić – formula datacije ove isprave preuzeta iz sačuvanog prijepisa Zvonimirove zavjernice – i ovu ispravu, poput Zvonimirove zavjernice, treba datirati 1076. godinom.¹⁶⁹ Kako je već navedeno, Držislav Švob pokazao je 1936. godine da je ova isprava falsifikat iz 14. stoljeća.¹⁷⁰

Upravo je kronološka analiza isprave kojom Zvonimir daje Bračanima slobodu trgovanja pokazala da je ta isprava falsifikat.¹⁷¹ Datacija te isprave – koju poznajemo samo iz Cicarellijeva djela *Osservazioni sull'isola della Brazza* – glasi: „*Anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi millesimo LXXVII, die XII marcii, indiccione I, apostolante papa Gregorio VII et apud Grecos Michaelae imperante*“.¹⁷² Isprava je datirana po stilu inkarnacije, što potvrđuje i navedena prva indikcija. Stoga ju treba datirati 1078. godinom.¹⁷³ Međutim, tada je bizantski car bio Nikifor Botaniata, a ne Mihail.¹⁷⁴ Uz to, bizantski se car ne navodi u formulama datacije niti jedne druge Zvonimirove isprave.¹⁷⁵ Zbog toga se – kao i zbog navođenja velikaša koji se ne spominju ni u jednom drugom izvoru – ova isprava smatra falsifikatom.¹⁷⁶

Većina povjesničara falsifikatom smatra i ispravu iz 1078. godine kojom Zvonimir obdaruje splitsku crkvu.¹⁷⁷ Njezina datacija glasi: „*Anno scilicet ab incarnatione domini millesimo septuagesimo octauo, die XVI mensis aprilis, indictione prima*“.¹⁷⁸ Prva indikcija odgovara 1078. godini.

¹⁶⁵ STIPIŠIĆ 1997, 62.

¹⁶⁶ CD 1 1967, br. 110.

¹⁶⁷ BARADA 1957, 201.

¹⁶⁸ CD 1 1967, 141.

¹⁶⁹ STIPIŠIĆ 1997, 65.

¹⁷⁰ ŠVOB 1936, 204.

¹⁷¹ CD 1 1967, 159.

¹⁷² CD 1 1967, br. 124.

¹⁷³ CD 1 1967, 159.

¹⁷⁴ RAČKI 1877, 112.

¹⁷⁵ RAČKI 1887, 112.

¹⁷⁶ RAČKI 1887, 112.

¹⁷⁷ CD 1 1967, 160.

¹⁷⁸ CD 1 1967, br. 125.

Mišljenja povjesničara o vjerodostojnosti isprave kojom Zvonimir stavlja cetinsku župu pod jurisdikciju splitske crkve različita su.¹⁷⁹ Datacija isprave glasi: „*Anno scilicet ab incarnatione domini nostri Iesu Christi MLXXVIII, indictione prima*“.¹⁸⁰ U diplomatskom je zborniku isprava datirana s „1078, prije 1. rujna“.¹⁸¹ Uistinu, prva bizantska indikcija završava 1. rujna 1078. godine – međutim, u tekstu navedena 1078. godina prema firentinskom kalkulu (Stipišić!) počinje 25. ožujka 1078. godine te bismo stoga ovu ispravu još preciznije mogli datirati između 25. ožujka i 1. rujna 1078. godine. Rački u svojem diplomatskom zborniku ovu ispravu datira jednostavno 1078. godinom.¹⁸²

U kartularu sv. Marije u Zadru sačuvana je Zvonimirova potvrda Krešimirove darovnice kojom je ovaj samostanu sv. Marije poklonio zemlju u Tokinji.¹⁸³ Datacija te potvrde sadrži samo godinu: „*Anno dominice incarnationis millesimo septuagesimo octavo*“.¹⁸⁴ U Diplomatskom je kodeksu, kao i u diplomatskom zborniku Račkog, ova isprava datirana 1078. godinom.¹⁸⁵ Budući da se radi o 1078. godini po firentinskom kalkulu (Stipišić!), ovu bi potvrdu ispravnije bilo datirati između 25. ožujka 1078. i 24. ožujka 1079.

Vrlo jednostavnu formulu datacije, koja sadrži samo godinu i indikciju, ima i isprava kojom Zvonimir splitskom nadbiskupu Lovri poklanja zemlju Konjuštinu: „*Anno quidem dominice incarnationis MLXXXIII, indictione uero sexta*“.¹⁸⁶ Isprava je i u Diplomatskom kodeksu i kod Račkog datirana 1083. godinom.¹⁸⁷ Međutim, zahvaljujući firentinskom kalkulu i bizantskoj indikciji (Stipišić!), ovu ispravu preciznije možemo datirati između 25. ožujka i 31. kolovoza 1083. godine. Isto vrijedi i za ispravu sačuvanu u kartularu sv. Stjepana iz Splita, kojom Zvonimir rečenom samostanu poklanja zemlju Radunu.¹⁸⁸ I ona je datirana 1083. godinom i šestom indikcijom te i u Diplomatskom kodeksu i u zborniku Račkog navedena pod 1083. godinom.¹⁸⁹ Preciznije ju možemo datirati kako je navedeno za prethodnu ispravu. Dapače, Rački smatra da je ta isprava – zbog svog stila, formula i sadržaja – učinjena prema prethodnoj ispravi.¹⁹⁰

¹⁷⁹ CD 1 1967, 162.

¹⁸⁰ CD 1 1967, br. 126.

¹⁸¹ CD 1 1967, 162.

¹⁸² RAČKI 1877, 116.

¹⁸³ CD 1 1967, 167.

¹⁸⁴ CD 1 1967, br. 130.

¹⁸⁵ CD 1 1967, 167; RAČKI 1877, 118.

¹⁸⁶ CD 1 1967, br. 139.

¹⁸⁷ CD 1 1967, 180; RAČKI 1877, 138.

¹⁸⁸ CD 1 1967, 181.

¹⁸⁹ CD 1 1967, 181; RAČKI 1877, 139.

¹⁹⁰ RAČKI 1877, 141.

U kartularu sv. Marije u Zadru sačuvana je i Zvonimirova potvrda slobodština koje je tom samostanu nekoć dao kralj Krešimir.¹⁹¹ U formuli datacije susrećemo datiranje po svetkovini – kralj izdaje potvrdu na svoj imendan: „*in festiuitate sancti Dimitrii anno domini millesimo octogesimo VII°*“.¹⁹²

3.1.4. Isprave kralja Stjepana II.

Isprava kojom kralj Stjepan II. potvrđuje Zvonimirovu ispravu o darovanju zemljišta Pustice redovnicima sv. Benedikta u Splitu¹⁹³ sačuvana je na vrlo oštećenoj pergameni.¹⁹⁴ Od kronoloških elemenata imamo samo „*in die prefate sollempnitatis*“, što se odnosi na „*die natiuitatis sancte dei ge[nit]ricis et uirginis Marię*“, dakle na Malu Gospu. To je treći i posljednji primjer datiranja po svetkovini u ispravama hrvatskih narodnih vladara. Godina se u tekstu ne navodi, no isprava je datirana 1089. godinom zbog Šišićeva mišljenja da ju treba staviti u godinu Zvonimirove smrti.¹⁹⁵

U kartularu samostana sv. Stjepana sačuvana je – u talijanskom prijevodu – isprava kojom kralj Stjepan II. poklanja tom samostanu zemljište u Raduni.¹⁹⁶ Datacija isprave glasi: „*L'anno dalla incarnatione del signore 1089. nel indiltione XII et epatta XXV*“.¹⁹⁷ Dvanaesta bizantska indikcija tekla je od 1. rujna 1088. do 31. kolovoza 1089. godine, a 1089. godina po firentinskom kalkulu tekla je od 25. ožujka 1089. do 1090. godine. Epakta je sigurno krivo navedena – 1089. godine epakta je bila šest, a ne dvadeset i pet.¹⁹⁸ Isprava je i u Diplomatičkom kodeksu i u zborniku Račkoga datirana 1089. godinom.¹⁹⁹ Međutim, na temelju navedenih kronoloških podataka – izuzev, naravno, epakte – ispravu možemo preciznije datirati između 25. ožujka i 31. kolovoza 1089. godine.

3.1.5. Zaključno o ispravama hrvatskih narodnih vladara

Analizom formula datacije sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara ustanovili smo svu raznolikost kronoloških elemenata kojima su te isprave datirane. Jedan je od razloga za tu raznolikost velik broj falsifikata među njima. Međutim, bez obzira na to, ni u kojem se

¹⁹¹ U regestu tog dokumenta u Diplomatičkom kodeksu pogrešno piše da je slobodštine tom samostanu nekoć dao kralj Zvonimir. CD 1 1967, 186.

¹⁹² CD 1 1967, br. 146.

¹⁹³ CD 1 1967, br. 149.

¹⁹⁴ CD 1 1967, 188.

¹⁹⁵ CD 1 1967, 188; Šišić 1925, 592.

¹⁹⁶ CD 1 1967, 189.

¹⁹⁷ CD 1 1967, br. 150.

¹⁹⁸ CD 1 1967, 190.

¹⁹⁹ CD 1 1967, 189; RAČKI 1877, 149.

slučaju ne možemo složiti s tvrdnjom Račkog da su isprave hrvatskih narodnih vladara – zbog svoje strukture – nastajale po ustaljenom obrascu hrvatske dvorske kancelarije.

Povjesničari su na različite načine pokušavali uskladiti često nesukladne ili nedostatne kronološke podatke u ispravama hrvatskih vladara. Uzroci nesukladnosti često su pogreške u prepisivanju, ali i falsifikatorske nakane sastavljača isprava. Upravo su te nesukladnosti često bile argument povjesničarima da određenu ispravu proglase krivotvorinom.

3.2. Ostale isprave hrvatskog ranog srednjeg vijeka

U ovom ćemo poglavlju prikazati nekoliko primjera privatnih isprava iz hrvatskog ranog srednjeg vijeka koje imaju očigledno pogrešne formule datuma te su ih povjesničari upravo zbog te formule proglasili falsifikatima u onome obliku u kakvom ih danas poznajemo. Upozorit ćemo i na neke neobičnosti u datiranju pojedinih isprava.

Tako se u četiri isprave povezane sa samostanom svetog Krševana – u oporuci zadarskog priora Andrije,²⁰⁰ darovnici zadarskog priora Maja,²⁰¹ Agapinoj oporuci,²⁰² te Dausetinoj oporuci²⁰³ – u formuli *actum*, koja se nalazi u eshatokolu, dokument datira i navođenjem konzula.²⁰⁴ Međutim, takav se oblik formule *actum* javlja tek u drugoj polovici 12. stoljeća, upravo u vrijeme kada se u Zadru pojavljuju *consules* kao suci komune.²⁰⁵ Šufflay je formulu *actum* Andrijine oporuke, darovnice priora Maja i Agapine oporuke smatrao arhaičnom i nerazumljivom.²⁰⁶ Uz to, u formuli *datum* u darovnici priora Maja, Agapinoj oporuci i Dausetinoj oporuci javlja se izraz *sub die fere*, koji se u Zadru inače uopće ne pojavljuje.²⁰⁷ Četirima se navedenim falsifikatima pridružuje i isprava kojom zadarski plemići ustupaju samostanu sv. Krševana pravo ribarenja na otoku Molatu i u uvali Tilagu na Dugom otoku.²⁰⁸ Svjedoci koji se spominju u toj ispravi isti su kao i u ispravi priora Maja.²⁰⁹

Isprava bana Stjepana iz četrdesetih godina 11. stoljeća²¹⁰ sadrži krupne kronološke pogreške – njezin je sastavljač bio vrlo slabo upućen u kronologiju.²¹¹ Formula datuma glasi: „*intrante anni domini millesimo octavo (!) decimo, indictione uicesima secunda, incipiente*

²⁰⁰ CD 1 1967, br. 21.

²⁰¹ CD 1 1967, br. 31.

²⁰² CD 1 1967, br. 33.

²⁰³ CD 1 1967, br. 57.

²⁰⁴ KLAIĆ 1965, 173. Primjera radi, formula *actum* u oporuci priora Andrije glasi: „*Actum hoc tempore, die, loco ac consule ut supra*“ (CD 1 1967, br. 21).

²⁰⁵ KLAIĆ 1965, 173.

²⁰⁶ ŠUFFLAY 2000, 62 – 63.

²⁰⁷ KLAIĆ 1965, 181.

²⁰⁸ CD 1 1967, br. 34.

²⁰⁹ CD 1 1967, 50.

²¹⁰ CD 1 1967, br. 56.

²¹¹ KLAIĆ 1965, 180.

anno decimo“. Postanak ove isprave mogao bi se zbog riječi *intrante* – koja podsjeća na preradbu fundacionalne isprave samostana svetog Ivana biogradskog²¹² – datirati 14. stoljećem.²¹³

U ispravi iz 1028. godine, kojom Jelenica, sestra bana Godemira, poklanja samostanu sv. Krševana zemljište u Obrovcu,²¹⁴ sve su vremenske oznake točne.²¹⁵ Međutim, izraz *in Iadera ciuitate*, upotrijebljen u formuli datuma, javlja se kao dio datacije tek u ispravama iz druge polovice 12. stoljeća.²¹⁶

Formula datuma isprave o osnutku samostana benediktinki u Trogiru iz 1064. godine²¹⁷ sadrži dragocjen podatak za povijest svjetovne političke vlasti u gradu.²¹⁸ Naime, uz priora Dabranu spominju se i njegov brat Andrija te *omnes nobiles*. Uz to, isprava je točno datirana vremenskim oznakama, bizantskim carem i trogirskim biskupom.²¹⁹

Među diplomatskim izvorima ranog srednjeg vijeka posebno mjesto pripada Supetarskom kartularu. On ne sadrži cjelovite prijepise isprava, već stotinjak izvoda iz isprava.²²⁰ Ti izvodi najčešće sadrže samo dispoziciju i koroboraciju isprava.²²¹ Diplomatičku strukturu originalne listine najbolje je sačuvala prva isprava osnovnog dijela kartulara.²²² Jedini se zapisani datum u cijelom kartularu nalazi stoga upravo u toj prvoj ispravi.²²³ Nalazi se u protokolu isprave, odmah nakon invokacije, i glasi: „*Anno millesimo octogesimo, indictione uero VIII. Temporibus quoque domni Laurentii uenerabilis Spalatine sedis archiepiscopi, regi Chroatorum Suinimiri, nec non Valizze prioris*“.²²⁴ Uz to, u naraciji dokumenta stoji da je dan posvećenja crkve bio „*V. idus mensis Octubris*“.²²⁵ Nema sumnje da je originalna isprava izdana upravo tog dana.²²⁶ Međutim, navedena osma indikcija – radi se o bizantskoj indikciji – ne odgovara listopadu 1080. godine, kao ni 1080. godini općenito. U listopadu 1080. godine tekla je četvrta indikcija.²²⁷ Budući da je godina pisana slovima, očigledno je da je indikcija krivo napisana, to više što se u vrijeme sastavljanja kartulara –

²¹² CD 1 1967, br. 64, II.

²¹³ KLAIĆ 1965, 180.

²¹⁴ CD 1 1967, br. 47.

²¹⁵ KLAIĆ 1965, 180.

²¹⁶ KLAIĆ 1965, 180.

²¹⁷ CD 1 1967, br. 70.

²¹⁸ KLAIĆ 1965, 182.

²¹⁹ KLAIĆ 1965, 182.

²²⁰ NOVAK – SKOK 1952, 145.

²²¹ NOVAK – SKOK 1952, 153.

²²² NOVAK – SKOK 1952, 166.

²²³ NOVAK – SKOK 1952, 189.

²²⁴ *Iura sancti Petri* 1 = NOVAK – SKOK 1952, 213.

²²⁵ *Iura sancti Petri* 1 = NOVAK – SKOK 1952, 213.

²²⁶ NOVAK – SKOK 1952, 190.

²²⁷ NOVAK – SKOK 1952, 191.

oko četvrt stoljeća nakon izgradnje crkve – dobro pamtilo kada je crkva sagrađena.²²⁸ Dana 11. listopada 1080. bila je nedjelja, što dodatno podupire pretpostavku da je indikcija krivo zapisana.²²⁹ U formuli datuma navode se i splitski nadbiskup, hrvatski kralj i splitski prior. Navođenje nadbiskupa prije svjetovnih upravljača državom i gradom sasvim odgovara duhu reformatorskog doba pape Grgura VII.²³⁰

3.3. Datiranje u natpisima ranog srednjeg vijeka

Ranosrednjovjekovni natpisi s hrvatskog povijesnog prostora često su datirani navođenjem vladara koji vlada u vrijeme nastanka natpisa.²³¹ Takva se datacija najčešće javlja u donatorsko-posvetnim natpisima, gdje ima funkciju ne samo datumske oznake, već i uvećavanja donatorova ugleda i posrednog isticanja vladarevog dobročinstva.²³² Datacija navođenjem vladara nalazi se u četiri natpisa kneza Branimira. Natpis iz Nina, koji se nalazio na arhitravu oltarne ograde crkve sv. Mihovila, ima dataciju „*Temporibus dom(i)no B[ra]nnimero dux Sclavorum*“. Natpis donosi podatak o gradnji ili opremanju crkve, u kojoj sudjeluje opat Teudebert.²³³ Branimirov natpis iz Otresa ima dataciju „*Te(m)por[e] domno [Br]anni[mero] duci*“. Slično prethodnom natpisu, ovaj natpis govori o gradnji ili obnovi crkve što ju je nepoznati donator proveo u doba kneza Branimira.²³⁴ Natpis iz Ždrapnja također je posvetnog karaktera; nalazio se na arhitravu oltarne ograde crkve koju je podigao bibrirski župan Pristina. Natpis glasi: „*[Br]nimeru dvce(m) clavitnrv(m) ego Pristi[na] ivpanvs c[...]*“. ²³⁵

Na ulomku natpisa pronađenog u crkvi samostana svetog Bartolomeja u Kapitolu kod Knina nalazi se datacija knezom Držislavom. Cijeli ulomak glasi: „...*]clu dux Hroator(um) in te(m)pus Dirzisclu duce(m) magnu(m) [...]*“. ²³⁶ Dataciju navođenjem vladara ima i Višeslavova krstionica – izrađena je „*sub te(m)pore Vuissasclavo duci*“. ²³⁷ Željko Jiroušek predložio je čitanje zadnjeg retka natpisa na sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana, sina Tvrdakova, kao formule datuma – „*qui regna[vitque] Ta(m)secl[abo] t(em)p(ore) amen*“. ²³⁸ Međutim, protiv takvog čitanja govori činjenica da se ime kralja navodi bez oznake *rex* te da

²²⁸ NOVAK – SKOK 1952, 190 – 191.

²²⁹ NOVAK – SKOK 1952, 193.

²³⁰ NOVAK – SKOK 1952, 190.

²³¹ DELONGA 1996, 319.

²³² DELONGA 1996, 319 – 320.

²³³ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 22; DELONGA 1996, br. 174.

²³⁴ DELONGA 1996, br. 182.

²³⁵ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 48 i 49; DELONGA 1996, br. 228.

²³⁶ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 52; DELONGA 1996, br. 73.

²³⁷ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 23; DELONGA 1996, br. 173.

²³⁸ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 91; JIROUŠEK 1969, 11.

se rekonstrukcijom teksta ni na koji način ne može dobiti poznati oblik latinskog imena kralja Tomislava – *Tamisclaus*, odnosno *Tamislau*.²³⁹ Uza sve navedeno, datacija navođenjem vladara može se nazrijeti na još nekoliko ulomaka natpisa s prostora ranosrednjovjekovne Hrvatske.²⁴⁰

Slična se datacija javlja i na Bašćanskoj ploči – opat Dobrovit gradnju crkve svete Lucije datira vremenom kneza Kosmata: „*v dni kneza Kosmata obladajućago vsu Krajinu*“. ²⁴¹ Sastavljač ploče vjerojatno je crpio podatke iz samostanskog kartulara.²⁴² U historiografiji su postojala različita čitanja Bašćanske ploče; neki su povjesničari u njezinim početnim slovima vidjeli godinu, no vjerojatnije je da su ta slova nastala zabunom pisara.²⁴³

U natpisima ranog srednjeg vijeka javlja se i datiranje unošenjem preciznijih vremenskih odrednica, primjerice godina po kršćanskoj eri. Vedrana Delonga primjećuje da tri natpisa u kojima se primjenjuje takav precizniji datacijski kriterij i sadržajno i paleografski pokazuju visoku razinu te ih smješta u užu krug „dvorske epigrafike“, koji se razvio na području srednje Dalmacije.²⁴⁴ Ulomak natpisa kneza Muncimira, pronađen u Uzdolju kod Knina, sadrži godinu po kršćanskoj eri: „*[... non]aginta et q(ui)nq(ue) [...a]nnorum D(omi)ni*“. Taj natpis – uklesan na arhitravu i zabatu oltarne ograde crkve svetog Ivana – donosi podatak o tome da je knez Muncimir dao izgraditi kameni namještaj za tu crkvu.²⁴⁵ Branimirov natpis iz Muća četvrti je natpis u kojem se javlja datacija navođenjem kneza Branimira. Međutim, sadrži i godinu po kršćanskoj eri te indikciju. Cijeli natpis glasi: „*[Tempore ducis] Branimiri annor(um) Xpi sacra de virg(ine) carne(m) ut su(m)ps(it) s(acram) DCCCLXXX et VIII, VI q(ue) indic(tione)*“. Radi se o arhitravu oltarne ograde crkve svetog Petra – sačuvani ulomak donosi podatak o vremenu gradnje i uređenja te crkve.²⁴⁶ Treći natpis koji – prema Delongi – pripada krugu „dvorske epigrafike“ epitaf je kraljice Jelene. Sastavljen je od 76 ulomaka pronađenih u crkvi svetog Stjepana u Solinu. Logično je stoga da je njegovo čitanje otežano te da u historiografiji postoji više čitanja i interpretacija njegovih kronoloških elemenata.²⁴⁷ Kronološkoj strani natpisa najviše je pažnje posvetio Miho Barada. U historiografiji su najviše dvojbi izazvali kontrolni elementi datuma. Barada je

²³⁹ RAPANIĆ 1963 – 1965, 299.

²⁴⁰ Primjerice DELONGA 1996, br. 50, 156, 205.

²⁴¹ FUČIĆ 1982, 44 (br. 17).

²⁴² FUČIĆ 1982, 45.

²⁴³ O različitim čitanjima teksta Bašćanske ploče detaljno govori FUČIĆ 1982, 49 – 58.

²⁴⁴ DELONGA 1996, 325 – 326.

²⁴⁵ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 62; DELONGA 1996, br. 118.

²⁴⁶ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 64; DELONGA 1996, br. 91.

²⁴⁷ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 86; DELONGA 1996, br. 97.

ustanovio da indikcija na natpisu nije sačuvana, a da broj XVII na natpisu označava epaktu.²⁴⁸ Uzevši u obzir i konkurentu, godinu i navod dana u mjesecu, Barada dolazi do zaključka da je godina datirana pizanskim kalkulom. Dakle, jedini datum naveden na natpisu je, prema Baradi, 8. listopada 975. godine.²⁴⁹ Epitaf kraljice Jelene jedini je primjer ispravnog navođenja epakte i konkurente u povijesnim izvorima s hrvatskog povijesnog prostora.²⁵⁰

Sa samog početka razvijenog srednjeg vijeka – iz 1105. godine – potječe natpis na zvoniku crkve svete Marije, koji govori o Kolomanovom ulasku u Zadar, a ima dataciju „*Anno incarnationis domini nostri Iesu Christi millesimo CV*“.²⁵¹ Na temelju uvodnih riječi datacije Barada zaključuje da se radi o stilu inkarnacije.²⁵² Kako bi odredio radi li se o pizanskom ili firentinskom kalkulu, služi se još dvama povijesnim izvorima koji su datirani Kolomanovim ulaskom u Zadar – Vekeneginom ispravom, datiranom 1105. godinom i prvom godinom Kolomanova ulaska u Zadar, te epitafom opatice Vekenegje.²⁵³ U prijevodu, datacija na Vekeneginu epitafu glasi: „Ona je umrla vijeka 111. poslije 1000., otkada je došavši Krist zaogrnut tijelom živio. Peta je godina što nama vlada kralj Koloman, a deseta je što je postao biskup Grgur. (...) Na blagdan sv. Kuzme i Damjana preselila se“.²⁵⁴ I ovdje Barada uočava stil inkarnacije.²⁵⁵ Na temelju zajedničke kronološke oznake tih triju povijesnih izvora – Kolomanovog ulaska u Zadar – Barada dolazi do zaključka da je natpis na zvoniku crkve svete Marije (kao i Vekenegina isprava) datiran firentinskim, a Vekenegin epitaf pizanskim kalkulom.²⁵⁶ Viktor Novak nije prihvatio Baradine rezultate, ističući njihovu ključnu slabost – Barada nije objasnio kako to da u Zadru postoji dvojako počinjanje nove godine, odnosno kako to da Zadrani u roku od 5 ili 6 godina prelaze na novo računanje vremena.²⁵⁷

Prvom godinom priora Nicefora bio je datiran natpis u istoj crkvi, koji nije sačuvan, a nastao je malo iza 918. godine. Njegova datacija glasi: „*sub Nicephoro pri(ore) an(no) I*“.²⁵⁸ Taj je natpis u 17. stoljeću otkrio Šime Ljubavac, suradnik Ivana Lučića. Neki su povjesničari sumnjali u samo postojanje ovog natpisa; on je, naime, pokazatelj da je na mjestu Čikina samostana već početkom 10. stoljeća postojao jedan stariji benediktinski samostan.²⁵⁹

²⁴⁸ BARADA 1934 – 1935, 74 – 75.

²⁴⁹ BARADA 1934 – 1935, 75 – 76.

²⁵⁰ STIPIŠIĆ 1985, 197.

²⁵¹ CD 2 1904, *Addenda*, b, br. 1; NOVAK 1959, 64.

²⁵² BARADA 1943, 129.

²⁵³ BARADA 1943, 129 – 130.

²⁵⁴ BARADA 1943, 130.

²⁵⁵ BARADA 1943, 130.

²⁵⁶ BARADA 1943, 130 – 131.

²⁵⁷ NOVAK 1959, 82.

²⁵⁸ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 39.

²⁵⁹ NOVAK 1959, 19 – 20.

Naposljetku vrijedi spomenuti još dva natpisa iz ranog srednjeg vijeka koji sadrže dataciju. Nadgrobni natpis na sarkofagu splitskog nadbiskupa Martina, koji potječe iz 10. stoljeća, a nalazi se u peripteru Dioklecijanova mauzoleja,²⁶⁰ sadrži samo oznaku dana u mjesecu progresivnim načinom, bez godine. Datacija glasi: „*mense februario XXmo IIIIto obitus eius fuit*“,²⁶¹ a odnosi se na datum nadbiskupove smrti.²⁶² Natpis biskupa Handegisa iznad vrata pulske katedrale datiran je godinom, indikcijom i navodom talijanskog kralja Ludovika. Datacija glasi: „*An(no) incarnat(ionis) D(omi)ni DCCCLVII ind(ictione) V reg(ent)e Lodowico II p(erpetuo) a (u)g(usto) in Italia*“.²⁶³

²⁶⁰ RAPANIĆ 1963 – 1965, 299.

²⁶¹ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 93; RAPANIĆ 1963 – 1965, 303.

²⁶² RAPANIĆ 1963 – 1965, 303.

²⁶³ MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982, br. 9; MARUŠIĆ 1967, T. III, sl. 2.

4. Datiranje u javnim ispravama

4.1. Datiranje u ispravama ugarsko-hrvatskih kraljeva

Isprave ugarsko-hrvatskih kraljeva iz 12. stoljeća većinom su sačuvane u prijepisima. Takve su isprave datirane samo godinom,²⁶⁴ poneke godinom i godinom kralja,²⁶⁵ te često imaju formulu datuma na početku isprave – u protokolu – te time nalikuju na notarske isprave.²⁶⁶ Kontrolni elementi datuma u 12. stoljeću nisu redoviti u ispravama ugarsko-hrvatskih kraljeva – indikciju imaju samo neke isprave,²⁶⁷ epaktu imaju tri isprave,²⁶⁸ a konkurentu samo dvije.²⁶⁹ U drugoj se polovici 12. stoljeća uz formulu datacije isprava ugarsko-hrvatskih kraljeva počinje javljati i navođenje nadbiskupa i državnih velikodostojnika koji obavljaju svoje funkcije u vrijeme sastavljanja isprave (dignitarij).

Počevši od vladavine kralja Bele III. (1172. – 1196.) počinje se oblikovati pravilnost u sastavljanju isprava. Formula datuma nalazi se u eshatokolu isprave te za vladavine Bele III. i Emerika sadrži godinu po kršćanskoj eri i dignitarij. Isprave kralja Bele III. iz 1175.²⁷⁰ odnosno 1181. godine²⁷¹ imaju jednaku formulu datuma *Factum est autem hoc priuilegium anno dominice incarnationis* + godina + dignitarij. Isprava istog kralja iz 1193. godine²⁷² sadrži formulu koja će – uz manje izmjene i dopune – do kraja promatranog razdoblja ostati formula datuma svećanih isprava ugarsko-hrvatskih kraljeva: *Datum per manus* + kancelar + *anno ab incarnatione domini* + godina + dignitarij. Bitno je istaknuti da se u ispravama ugarsko-hrvatskih kraljeva uz formulu *Datum per manus* navodi ime kancelara, dakle osobe koja upravlja poslom oko izdavanja isprave, a ne ime sastavljača i pisara isprave.²⁷³

Potpuno analogno toj ispravi datirane su i isprave kralja Emerika (1196. – 1204.), u čijim se ispravama ipak češće nalazi formula *anno dominice incarnationis*,²⁷⁴ dok je formula

²⁶⁴ CD 2 1904, br. 6, 53, 83, 84, 100.

²⁶⁵ CD 2 1904, br. 52, 93, 108.

²⁶⁶ CD 2 1904, br. 6, 7, 16, 19, 36, 46, 49, 52, 53, 100, 108.

²⁶⁷ CD 2 1904, br. 19, 36, 46, 49, 94.

²⁶⁸ CD 2 1904, br. 19, 49, 94.

²⁶⁹ CD 2 1904, br. 19, 49.

²⁷⁰ CD 2 1904, br. 136.

²⁷¹ CD 2 1904, br. 175. Zanimljivo je da te dvije isprave u dignitariju – koji je znatno kraći od dignitarija koji će se pojavljivati u ispravama ugarskih kraljeva u 13. i 14. stoljeću – sadrži i navod kralja, dakle auktoris isprave.

²⁷² CD 2 1904, br. 247.

²⁷³ TANODI 1945, 8 – 9.

²⁷⁴ CD 2 1904, br. 315, 327, 331; CD 3 1905, br. 8.

anno ab incarnatione domini rjeđa.²⁷⁵ Tri Emerikova pisma – jedno Splićanima²⁷⁶ i dva papi²⁷⁷ – nemaju formule datacije.

Za vrijeme vladavine kralja Andrije II. (1205. – 1235.) tim se elementima redovito pridružuje i godina kraljeva vladanja; ona će do kraja promatranog razdoblja ostati sastavni dio formula datuma svećanih kraljevskih isprava.²⁷⁸ Datiranje dana u mjesecu i dalje nije uobičajeno.²⁷⁹ Dakle, opća formula datacije isprava kralja Andrije II. glasi: *Datum per manus* + kancelar + *anno ab incarnatione domini* + dignitarij + godina kraljeva vladanja.²⁸⁰ Umjesto izraza *anno ab incarnatione domini* često se javlja i *anno (dominice) incarnationis*,²⁸¹ a rjeđe *anno uerbi incarnati*,²⁸² *anno ab incarnatione eiusdem salvatoris*,²⁸³ *anno gracie*.²⁸⁴ U rijetkim se slučajevima ime kancelara ne navodi.²⁸⁵

Učestalije datiranje dana u mjesecu u ispravama ugarsko-hrvatskih kraljeva započelo je za vrijeme vladavine Bele IV. (1235. – 1270.).²⁸⁶ Dan u mjesecu datira se rimskim načinom. Ipak, često se dan u mjesecu uopće ne datira, nego se navode samo godina i godina kraljeva vladanja. Indikcije, kao i kod isprava Andrije II., nema.²⁸⁷ U prvom se dijelu Beline vladavine kancelar u njegovim ispravama uglavnom ne navodi; počevši od sredine pedesetih godina kancelar se redovito navodi, uobičajenom formulom *Datum per manus*. Specifičnost je svećanih isprava iz razdoblja Beline vladavine i navođenje mjesta sastavljanja isprave (*datum topicum*), pogotovo u prvom dijelu njegove vladavine, što kasnije – do kraja promatranog razdoblja – susrećemo vrlo rijetko. Tijekom Beline vladavine postepeno iščezava upotreba formule *anno ab incarnatione domini* i ostalih sličnih formula, a ustaljuje se jednostavnija formula *anno domini*. Zbog svega navedenoga teško je dati opću formulu datuma Belinih isprava u prvom dijelu njegove vladavine, dok bi opća formula datuma njegovih isprava izdanih nakon polovice pedesetih godina glasila *Datum per manus* + kancelar + *anno domini*

²⁷⁵ CD 3 1905, br. 31.

²⁷⁶ CD 3 1905, br. 15.

²⁷⁷ CD 3 1905, br. 16, 33.

²⁷⁸ STIPIŠIĆ 1985, 193.

²⁷⁹ Iznimka je isprava CD 3, br. 46, koja je – uz navedene uobičajene elemente datuma – datirana i rimskim načinom datiranja dana u mjesecu.

²⁸⁰ CD 3 1905, br. 46, 75, 76, 80, 81, 84, 95, 96, 110, 129, 130, 131, 132, 263; CDs 1 1998, br. 30.

²⁸¹ CD 3 1905, br. 61, 62, 64, 77, 133, 151, 157, 175, 177, 178, 214, 219, 249, 282, 283, 284, Dodatak A, br. 4.

²⁸² CD 3 1905, br. 206, 207, 264, Dodatak B.

²⁸³ CD 3 1905, br. 142.

²⁸⁴ CD 3 1905, br. 74.

²⁸⁵ CD 3 1905, br. 151, 284.

²⁸⁶ TANODI 1945, 11.

²⁸⁷ Iznimka je isprava CD 4 1906, br. 44, sastavljena 29. siječnja 1238. godine i datirana 11. indikcijom. Ta je isprava pokazatelj da se u kancelariji ugarsko-hrvatskih kraljeva koriste početak godine po stilu cirkumcizije i rimska indikcija. Naime, da je korišten početak godine po stilu inkarnacije (firentinski kalkul), 29. siječnja 1238. godine (što bi odgovaralo našoj 1239. godini) nikako ne bi mogla biti 11. indikcija. Ipak, ovdje bi u obzir mogao doći i pizanski kalkul, koji se u kancelariji ugarsko-hrvatskih kraljeva ne upotrebljava.

+ godina (+ rimski način) + godina kraljeve vladavine. Za vrijeme Beline vladavine javlja se i datiranje svetkovinom s ferijom – uglavnom je to slučaj u mandatima.²⁸⁸ Opća formula takvih akata glasi *Datum* + mjesto izdavanja + svetkovina (s ferijom) + *anno domini* + godina. Uz to, i nekoliko je isprava datirano svetkovinom.²⁸⁹ Ipak, u Belinim pismima papi upotrijebljeno je datiranje rimskim načinom, a ne datiranje po svetkovinama.²⁹⁰

Belin nasljednik Stjepan VI. (1270. – 1272.) svoje isprave datira isto kao i Bela – godinom po kršćanskoj eri, godinom svoje vladavine i rimskim načinom datiranja dana u mjesecu. Ipak, i dalje se navođenje dana u mjesecu nije do kraja uobičajilo.²⁹¹ Kancelar je redovito naveden. Indikcija se vraća u uporabu – navodi se samo kada je isprava datirana rimskim načinom datiranja dana u mjesecu.²⁹² Datiranje dana u mjesecu svetkovinom s ferijom rijetko je.²⁹³ *Datum topicum* više se ne navodi, osim – kako će to i kasnije biti uobičajeno – u ispravama i mandatima datiranim po svetkovini. Formula *anno domini* u Stjepanovim ispravama javlja se češće od formule *anno ab incarnatione domini* i sličnih formula.²⁹⁴ Velika svečana isprava kojom Stjepan potvrđuje darovnicu kralja Bele IV. o imanju Virje svojom formulom datuma donekle odudara od ostalih Stjepanovih isprava – datirana je godinom po kršćanskoj eri, bolonjskim načinom, indikcijom te godinom kraljeve vladavine, a sadrži i *datum topicum*, navod kancelara te dignitarij.²⁹⁵

S obzirom na formulu datuma, i isprave kralja Ladislava IV. (1272. – 1290.) možemo podijeliti u dvije skupine. Prvu skupinu čine privilegiji; oni su datirani godinom, rimskim načinom datiranja dana u mjesecu – koji se sada rijetko izostavlja – i godinom kraljeva vladanja. Kancelar se u takvim ispravama uvijek navodi (formulom *Datum per manus*). Privilegiji – kao i za vladavine Stjepana VI. – ponekad imaju i indikciju²⁹⁶ te dignitarij. Formula *anno domini* sada je uobičajena, dok se formula inkarnacije javlja rijetko.²⁹⁷ *Datum topicum* u takvim se ispravama navodi samo iznimno.²⁹⁸ Drugu skupinu čine isprave koje su – poput mandata – datirane svetkovinom s ferijom te godinom. U takvim se ispravama – kako je

²⁸⁸ CD 4 1906, br. 165, 166, 167, 193, 219, 521; CD 5 1907, br. 666, 718, 915.

²⁸⁹ CD 5 1907, br. 539, 643, 721, 905.

²⁹⁰ CD 4 1906, br. 118; CD 5 1907, br. 839.

²⁹¹ Stjepanove isprave datirane samo godinom (i godinom kralja) su isprave CD 5 1907, br. 21, 22, 23, 27, 29, 30, 31, 46, 59, 73, 84, 85.

²⁹² I kod Stjepanovih isprava indikcija je pokazatelj da kancelarija ugarsko-hrvatskih kraljeva koristi početka godine po stilu cirkumcizije i rimsku indikciju.

²⁹³ Datiranje svetkovinom s ferijom javlja se samo u ispravi CD 5 1907, br. 57 i mandatu CD 5 1907, br. 36.

²⁹⁴ Formulu s navodom inkarnacije imaju isprave CD 5 1907, br. 5, 7, 8, 9, 10, 30, 45, 77, 80.

²⁹⁵ CD 5 1907, br. 16.

²⁹⁶ Radi se, naravno, o rimskoj indikciji.

²⁹⁷ Formula inkarnacije javlja se u ispravama CD 6 1908, br. 34, 43, 131 (*anno dominice incarnationis*) te CD 6 1908, br. 51, 86, 171, 174, 276 (*anno ab incarnatione domini*).

²⁹⁸ CD 6 1908, br. 174, 175, 452.

već rečeno – *datum topicum* uvijek navodi. U nekim se mandatima ne navodi godina, već samo svetkovina s ferijom.²⁹⁹

Sve navedeno vrijedi i za isprave i mandate i Ladislavova nasljednika Andrije III. (1290. – 1301.). Formula inkarnacije sada je potpuno nestala, a njezino je mjesto preuzela formula *anno domini*.³⁰⁰ Indikcija se javlja se vrlo rijetko.³⁰¹ Neuobičajenu formulu datuma imaju dvije isprave od 1. kolovoza 1299. godine;³⁰² njihova formula glasi *Datum (et actum) + mjesto izdavanja + svetkovina + per manus + kancelar + anno domini + godina + godina vladavine kralja*.

Početkom 14. stoljeća na ugarsko-hrvatsko prijestolje dolazi dinastija Anžuvina.³⁰³ Međutim, formule datuma kraljevskih isprava ne doživljavaju nikakve promjene – prema formuli datuma isprave Anžuvina možemo podijeliti u dvije već navedene grupe. Prva grupa obuhvaća privilegije – oni sadrže navod kancelara (uvijek formulom *datum per manus*), godinu po kršćanskoj eri, rimski način datiranja dana u mjesecu i godinu kraljeve vladavine. Za vladavine prvog Anžuvina na ugarsko-hrvatskom prijestolju, Karla Roberta I. (1301. – 1342.), indikcija se u privilegijima ne navodi,³⁰⁴ kao ni mjesto izdavanja isprave.³⁰⁵ Izostanak rimskog načina datiranja, dakle datiranje samo godinom i godinom kraljeve vladavine, rijetka je pojava.³⁰⁶ Formula inkarnacije također skoro potpuno nestaje,³⁰⁷ kao i kod posljednjih Arpadovića; gotovo isključivo prevladava formula *anno domini*. Iznimku od do sad navedenog među ispravama Karla Roberta I. čini isprava iz 1312. godine, koja je datirana samo godinom po kršćanskoj eri, dok se u njenom eshatokolu još navode kancelar, mjesto izdavanja i svjedoci pravnog čina.³⁰⁸ Druga grupa isprava datirana je svetkovinom s ferijom te godinom po kršćanskoj eri – dakle poput kraljevih mandata. Ukoliko svetkovina navedena u formuli datuma sadrži izraz *dominus*, formula *anno domini* zamjenjuje se formulom *anno eiusedem*.³⁰⁹ Da za vrijeme vladavine Karla Roberta u kancelariji ugarsko-hrvatskih kraljeva

²⁹⁹ Primjerice CD 6 1908, br. 3, 6, 9, 38, 39, 40.

³⁰⁰ Formula *anno ab incarnatione domini* javlja se još samo u ispravama CD 7 1909, br. 54, 268.

³⁰¹ CD 7 1909, br. 64, 78.

³⁰² CD 7 1909, br. 304, 305. Možemo, dakle, reći da formule datuma tih dviju isprava sadrže elemente formula datuma obiju vrsta isprava – i privilegija i isprava koja svojom formulom datuma (svetkovinom s ferijom) podsjeća na kraljev mandat. Neuobičajena je i formula *actum* u drugoj ispravi, koja se ne javlja ni u jednoj drugoj obrađenoj ispravi Arpadovića.

³⁰³ KLAIĆ 1976, 504.

³⁰⁴ Indikciju sadrži jedino isprava CD 8 1910, br. 217.

³⁰⁵ *Datum topicum* imaju samo isprave CD 8 1910, br. 65, 217, 221, 258.

³⁰⁶ CD 8 1910, br. 138; CD 9 1911, br. 88, 89.

³⁰⁷ Formulu *anno ab incarnatione domini* imaju još samo isprave CD 8 1910, br. 360, 399, 400, kao zadnje obrađene isprave ugarsko-hrvatskih kraljeva koje sadrže formulu inkarnacije.

³⁰⁸ CD 8 1910, br. 269.

³⁰⁹ CD 8 1910, br. 383; CD 9 1911, br. 35, 91, 320, 326, 377; CD 10 1912, br. 65, 223, 319, 380. To je bio slučaj i za vrijeme Arpadovića, primjerice CD 6 1908, br. 197 (isprava kralja Ladislava IV.) ili CD 7 1909, br. 254

nije postojao nikakav ustaljeni liturgijski kalendar po kojem bi se datirale isprave potvrđuju i dvije isprave iz 1333. godine, sastavljene isti dan (17. lipnja), a datirane različitim svetkovinama.³¹⁰ Isprava od 18. ožujka 1332. godine datirana je terminom (*terminus citacionis*), koji je kao i kod ostalih slično datiranih isprava, u naraciji datiran svetkovinom s ferijom.³¹¹ Na temelju navedenoga vidimo da dinastička promjena na ugarsko-hrvatskom prijestolju nije donijela velike promjene u formulama datuma kraljevskih isprava, već samo nastavak dotadašnjih tendencija.

I za vrijeme kralja Ludovika I. (1342. – 1382.) dio isprava datira se godinom po kršćanskoj eri, rimskim načinom i godinom kraljeve vladavine, a dio svetkovinom s ferijom te godinom po kršćanskoj eri, poput mandata te većine pisama. Indikcija javlja tek u nekoliko privilegija.³¹² Progresivnim su načinom datiranja dana u mjesecu datirani Ludovikovi mandati i pisma upućeni dalmatinskim gradovima³¹³ ili u Italiju.³¹⁴ Jedna je Ludovikova isprava datirana terminom (*congregacio*).³¹⁵

Razliku u upotrebi progresivnog načina datiranja dana u mjesecu i svečanijeg rimskog načina datiranja najbolje dočarava Višegradski ugovor – Ludovikov privilegij Dubrovniku izdan 27. svibnja 1358. godine. Koncept Višegranskog ugovora, sastavljen dan ranije, 26. svibnja 1358. godine, od originala se razlikuje upravo u formuli datuma – koncept sadrži *datum topicum*, progresivni način datiranja dana u mjesecu, indiciju i godinu,³¹⁶ dok original sadrži *datum topicum*, rimski način datiranja dana u mjesecu, indiciju te godinu kraljeva vladanja.³¹⁷

Poslije Ludovikove smrti 1382. godine za kralja je okrunjena njegova kći Marija.³¹⁸ Isprave kojima je ona auktor svojom se formulom datuma ne razlikuju od dotadašnje prakse ugarsko-hrvatske kraljevske kancelarije. Valja izdvojiti ispravu od 11. travnja 1383. godine i

(isprava kralja Andrije III.), a bit će slučaj i kasnije, kada će brojčani udio takvih isprava znatno porasti, primjerice CD 11 1913, br. 47, 149 (isprave kralja Ludovika I.) itd.

³¹⁰ CD 10 1912, br. 64, 65. Prva je isprava datirana blagdanom svetog Barnabe apostola, a druga blagdanom Tijelova.

³¹¹ CD 10 1912, br. 10.

³¹² CD 12 1914, br. 268, 370, 372. Prvi je navedeni dokument pismo papi, a uz indiciju sadrži još i progresivni način datiranja dana u mjesecu te godinu po kršćanskoj eri. Druga dva dokumenta odnose se na primanje Dubrovčana pod Ludovikovu vlast 1358. godine.

³¹³ CD 11 1913, br. 46, 176, 208; CD 12 1914, br. 372; CD 13 1915, br. 1, 93; CD 14 1916, br. 37, 380, 389; CD 15 1934, br. 245; CD 16 1976, br. 127, 244.

³¹⁴ CD 12 1914, br. 268; CD 13 1915, br. 224, 234, 272; CD 14 1916, br. 97; CD 15 1934, br. 65, 66; CD 16 1976, br. 249.

³¹⁵ CD 16 1976, br. 96.

³¹⁶ JANEKOVIĆ RÖMER 2003, 26.

³¹⁷ CD 12 1914, br. 370; JANEKOVIĆ RÖMER 2003, 15.

³¹⁸ ŠIŠIĆ 2004, 224.

to stoga što je njezina formula datuma spojena s formulom koroboracije,³¹⁹ te ispravu od 22. lipnja 1387. godine, izdanu u Senju, datiranu progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu, godinom te indikcijom.³²⁰ Sve ostale obrađene Marijine isprave ne razlikuju se formulom datuma od isprava kralja Ludovika.

Od dotadašnje se prakse ugarsko-hrvatske kraljevske kancelarije bitno ne razlikuju ni isprave kralja Žigmunda Luksemburškog, muža kraljice Marije, koji je okrunjen za ugarsko-hrvatskog kralja 1387. godine.³²¹ I dalje možemo razlikovati dvije grupe isprava – jedna grupa (privilegiji) ima opću formulu *Datum per manus* + kancelar + *anno domini* + godina + rimski način + godina kraljeva vladanja + dignitarij, a druga *Datum* + mjesto izdavanja + svetkovina s ferijom + *anno domini* + godina. U nekim se ispravama prve grupe navodi i mjesto njihova izdavanja.³²² Drugoj grupi dokumenata, kao i do sada, pripadaju i kraljeva korespondencija i mandati. Indikcija se u Žigmundovim ispravama je javlja. Jedna je obrađena isprava datirana terminom (*terminus*).³²³ Oni Žigmundovi spisi koji su namijenjeni istočnojadranskim gradovima – primjerice isprave kojima se potvrđuje izbor kneza i slično – datirani su progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu.³²⁴

Nezadovoljan vladavinom kraljice Marije, dio se velikaša 1385. godine odlučio za ugarsko-hrvatskog kralja izabrati napuljskog kralja Karla Dračkog.³²⁵ Karlo je okrunjen na staru godinu 1385., a ubijen je već u veljači 1386. godine.³²⁶ Formula datuma njegove isprave od 22. siječnja 1386. godine, kojom krčkom i modruškom knezu daje povlasticu da ga može naslijediti i kći ako bi umro bez muškog potomstva, sadrži mjesto izdavanja isprave, godinu kršćanske ere, progresivni način datiranja dana u mjesecu, indikciju, godinu njegova vladanja Ugarskom te godinu vladanja Jeruzalemom i Sicilijom.³²⁷

Godine 1396. i sin Karla Dračkog, Ladislav Napuljski, proglašen je ugarsko-hrvatskim kraljem.³²⁸ U promatranom je razdoblju Ladislav izdao nekoliko isprava bitnih za hrvatski povijesni prostor. Formule datuma njegovih isprava – sastavljenih u Italiji (u Gaeti i Capui) – sadržavaju mjesto izdavanja isprave, godinu kršćanske ere, progresivni način datiranja dana u

³¹⁹ CD 16 1976, br. 278. Formula datuma te isprave glasi: „*Datum Bude sub magno nostro sigillo sabbatho proximo post quindenae festi pasce domini anno eiusdem M^o CCC^{mo} LXXX° III^occ*“.

³²⁰ CD 17 1981, br. 52.

³²¹ ŠIŠIĆ 2004, 225.

³²² CD 17 1981, br. 71, 83.

³²³ CD 18 1990, br. 24.

³²⁴ CD 17 1981, br. 154, 339, 409, 414; CD 18 1990, br. 19, 125, 153, 174.

³²⁵ ŠIŠIĆ 2004, 224 – 225.

³²⁶ ŠIŠIĆ 2004, 225.

³²⁷ CD 17 1981, br. 2. Formula datuma glasi: „*Datum Bude anno domini millesimo trecentesimo octuagesimo sexto, die vicesimo secundo ianuarii, none indiccionis, regnorum nostrorum Vngarie Dalmacie etc. anno primo Ierusalem uero et Sicilie anno quinto*“.

³²⁸ ŠIŠIĆ 2004, 228.

mjesecu te godinu njegova vladanja.³²⁹ Zbog redovitog navođenja indikcije lako je i na nekolicini obrađenih (tj. dostupnih) Ladislavovih isprava uočiti da Ladislav ne koristi rimsku već vjerojatno bedansku indikciju.³³⁰

4.2. Datiranje u ispravama zamjenika državnih suverena

Osim kraljevskih isprava, u javne isprave spadaju i one zamjenika državnih suverena.³³¹ Tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u Kraljevstvu Hrvatske, Dalmacije i Slavonije zamjenici državnog suverena bili su mlađi kraljevi,³³² hercezi³³³ i banovi.³³⁴ Formule datuma svih isprava zamjenika državnih suverena nalaze se u eshatokolu, uz rijetke iznimke, isključivo iz 12. stoljeća.

Sve sačuvane isprave mlađih kraljeva imaju formulu datuma u eshatokolu te su datirane samo godinom po kršćanskoj eri. Isprava mlađeg kralja Bele iz 1224. godine datirana je i rimskim načinom datiranja dana u mjesecu.³³⁵ Uz godinu po kršćanskoj eri, isprava istog mlađeg kralja iz 1220. godine datirana je i njegovom godinom vladanja.³³⁶ Sve isprave mlađih kraljeva imaju formulu *datum per manus*, uz koju dolazi ime kancelara, te time nalikuju svečanim kraljevskim ispravama.³³⁷ Dignitarij, kada se i pojavljuje u ispravama mlađih kraljeva, često nije opsežan poput onoga u kraljevskim ispravama.³³⁸ Institucija mlađeg kralja više se ne javlja nakon druge polovice 13. stoljeća.³³⁹

Tek se u drugoj polovici 13. stoljeća u formulama datuma isprava hercega i banova počinje učestalo javljati navođenje dana u mjesecu; do tada je češće bilo datiranje isprava samo godinom po kršćanskoj eri. Nekoliko isprava hercega Andrije iz 1198. godine ima formulu datuma u protokolu te time nalikuju notarskim ispravama.³⁴⁰ Valja istaknuti ispravu istog hercega od 11. svibnja 1198. godine, čija datacija sadrži godinu po kršćanskoj eri, navod

³²⁹ CD 18 1990, br. 273, 274, 286, 334, 336, 337, 346, 372, 373, 375, 376. Isprave CD 18 1990, br. 338, 340 ne sadrže indikciju, a isprave CD 18 1990, br. 266, 272 ne sadrže niti godinu kraljeva vladanja.

³³⁰ Dokaz je za to promjena indikcije u ispravi od 7. listopada 1391. godine (CD 18 1990, br. 286) naspram prethodnoj dostupnoj Ladislavovoj ispravi, sastavljenoj 17. srpnja iste godine (CD 18 1990, br. 274): prva je isprava datirana 15., a druga 14. indikcijom. Kako bedanska indikcija započinje 24. rujna, u ovom se slučaju radi vjerojatno o njoj. Bizantska indikcija, koja započinje 1. rujna, u općoj je upotrebi zaključno s 12. stoljećem (STIPIŠIĆ 1985, 196), dok je sienska indikcija bila u upotrebi samo u gradu Sieni (ANTOLJAK 1971, 106), tako da se u slučaju Ladislavovih isprava ne radi o te dvije indikcije, koje bi inače računski mogle doći u obzir.

³³¹ STIPIŠIĆ 1985, 159.

³³² BEUC 1985, 101 – 102.

³³³ BEUC 1985, 43, 101 – 102.

³³⁴ BEUC 1985, 45, 106.

³³⁵ CD 3 1905, br. 213.

³³⁶ CD 3 1905, br. 161.

³³⁷ Formulu *datum per manus* nema jedino isprava mlađeg kralja Stjepana iz 1263. godine (CD 5 1907, br. 775).

³³⁸ Primjerice CD 3 1905, br. 221, 222, 223, 225, 285, 293, 306.

³³⁹ BEUC 1985, 102.

³⁴⁰ CD 2 1904, br. 279, 289, 290. Isprava CD 2 1904, br. 277 ima formulu datuma i u protokolu i u eshatokolu.

dana u tjednu po planetu, rimski način datiranja dana u mjesecu, indikciju, epaktu i konkurentu.³⁴¹ Uz nju, još nekoliko herceških isprava sadrži indikciju.³⁴² Formulu *datum per manus* u razdoblju do kraja 13. stoljeća imaju samo neke herceške isprave,³⁴³ dok se u banskim ispravama ta formula ne javlja.

Banske su isprave u drugoj polovici 13. stoljeća i u 14. stoljeću najčešće datirane svetkovinom s ferijom te godinom po kršćanskoj eri.³⁴⁴ Opća formula datuma tih isprava glasi *Datum* + mjesto + svetkovina (s ferijom) + *anno domini* + godina. Polovicom 14. stoljeća u banskim se ispravama počinje javljati i datiranje terminom. Najčešće je to slučaj u ispravama kojima ban odgađa rok neke parnice³⁴⁵ i u ispravama koje donose odluke banskog sabora.³⁴⁶ U naracijama svih isprava koje su u eshatokolu datirane terminom sam je termin datiran svetkovinom s ferijom. Ukoliko je godina izdavanja isprave već spomenuta u naraciji, u eshatokolu će često stajati izraz *anno domini supradicto*,³⁴⁷ *antedicto*³⁴⁸ ili slično.³⁴⁹

Herceg je u Kraljevini Hrvatske, Dalmacije i Slavonije bio postavljan samo ukoliko su postojali uvjeti da se na prostoru njegova vladanja može provesti kraljeva odluka. Tako u prvoj polovici 14. stoljeća herceg uopće nije bio postavljan.³⁵⁰ Formule datuma dijela isprava hercega Stjepana i herceginje Margarete – iz pedesetih godina 14. stoljeća – ne razlikuju se od formula datuma banskih isprava iz tog vremena.³⁵¹ Međutim, privilegiji hercega Stjepana i herceginje Margarete sadrže formulu *datum per manus*, uz navođenje kancelara.³⁵² Dio takvih privilegija datiran je svetkovinom s ferijom,³⁵³ a dio rimskim načinom datiranja dana u mjesecu.³⁵⁴ U ispravama datiranim rimskim načinom redovito se javlja, uz godinu po kršćanskoj eri, i godina Stjepanova vladanja (*annus ducalis*).³⁵⁵

³⁴¹ CD 2 1904, br. 280.

³⁴² CD 2 1904, br. 279, 289, 290 (te tri isprave imaju dataciju u protokolu), 326; CD 3 1905, br. 231. U tim se ispravama radi o bizantskoj indikciji. Naime, isprava CD 2 1904, br. 326 od 15. listopada 1200. godine datirana je 4. indikcijom, koja inače odgovara 1201. godini (indikcija se promijenila 1. rujna 1200. godine).

³⁴³ CDs 1 1998, br. 21; CD 2 1904, br. 280, 326, 328, 330; CD 3 1905, br. 7, 14 (isprave hercega Andrije), 231, 304, 323; CD 4 1906, br. 37, 95, 113 (isprave hercega Kolomana); CD 5 1907, br. 942, 943, 944, 956, 958, 976, 977, 978, 980 (isprave hercega Bele).

³⁴⁴ HALÁSZ 2009, 53.

³⁴⁵ Primjerice CD 11 1913, br. 398; CD 12 1914, br. 94, 141, 210.

³⁴⁶ Primjerice CD 12 1914, br. 95, 96, 120, 146.

³⁴⁷ CD 10 1912, br. 410; CD 11 1913, br. 299.

³⁴⁸ CD 12 1914, br. 130.

³⁴⁹ HALÁSZ 2009, 53.

³⁵⁰ BEUC 1985, 102.

³⁵¹ Primjerice CD 11 1913, br. 449, 456, 459, 463, 465, 471; CD 12 1914, br. 181, 195, 197.

³⁵² HALÁSZ 2009, 53.

³⁵³ Primjerice CD 12 1914, br. 201, 239.

³⁵⁴ Primjerice CD 12 1914, br. 10, 113, 124, 128, 129, 130.

³⁵⁵ HALÁSZ 2009, 53. Vidi isprave navedene u prethodnoj bilješci.

Sedamdesetih godina 14. stoljeća dužnost slavonskog hercega obnaša Karlo Drački. Formule datuma njegovih isprava ne razlikuju se od formula datuma banskih isprava iz tog razdoblja. Iznimka je jedino isprava od 7. svibnja 1373. godine, koja je, uz godinu po kršćanskoj eri, datirana i progresivnim načinom i indikcijom.³⁵⁶

U banskim se ispravama rijetko javlja datiranje bolonjskim ili progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu. Vrijedi spomenuti da je nekoliko isprava banova Pavla i Mladena Šubića datirano bolonjskim,³⁵⁷ odnosno progresivnim načinom.³⁵⁸ Progresivnim su načinom datirana i tri pisma mletačkom duždu bana Nikole Seča iz 1364. godine.³⁵⁹

³⁵⁶ CD 14 1916, br. 398.

³⁵⁷ CD 7 1909, br. 279; CD 8 1910, br. 89, 118, 119, 256.

³⁵⁸ CD 7 1909, br. 289; CD 8 1910, br. 95, 175, 402; CD 9 1911, br. 42.

³⁵⁹ CD 13 1915, br. 262, 299, 300.

5. Datiranje u notarskim ispravama

U notarskim se ispravama formula datacije nalazi u protokolu, nakon invokacije, a sastoji se od navoda godine, indikcije i dana te navođenja dužnosnika koji u trenutku sastavljanja isprave obnašaju vlast u određenom gradu.³⁶⁰ U ovom ćemo poglavlju pratiti kako se tijekom promatranog razdoblja izmjenjuju različiti stilovi, indikcije i načini brojanja dana u mjesecu u praksi dalmatinskih notara.

Upotreba stilova, indikcija i načina brojanja dana u mjesecu bit će predstavljena po potpoglavljima za svaku istočnojadransku komunu zasebno. Jedino je navođenje vladavine osoba koje u trenutku izdavanja isprave obnašaju vlast u određenom gradu, općenito uzevši, jednako u svim gradovima. Ono se sastoji od tri dijela – navođenja vrhovne svjetovne vlasti, zatim lokalne crkvene vlasti (biskup, odnosno nadbiskup) te lokalne svjetovne vlasti.³⁶¹ Nositelj vrhovne svjetovne vlasti najčešće je dužd ili ugarsko-hrvatski kralj – navođenje dužda, odnosno kralja ovisi o tome je li određeni grad pod mletačkom ili ugarsko-hrvatskom vlašću.³⁶² Najčešći je nositelj lokalne svjetovne vlasti knez; ponekad se umjesto kneza ili uz njega navode potestati, rektori i(li) suci – bilo kao pojedinci, bilo kao kolektivno tijelo.³⁶³

5.1. Zadar

U zadarskim notarskim ispravama tijekom cijelog se promatranog razdoblja najčešće susreće stil inkarnacije.³⁶⁴ Datacija većine isprava iz promatranog razdoblja započinje formulom *Anno incarnationis eiusdem* ili *Anno ab incarnatione eiusdem*. Upotreba stila inkarnacije najbolje je vidljiva iz notarskih knjiga. Primjera radi, zadarski notar Andrija pokojnog Petra iz Cantua u svojoj notarskoj knjizi iz godina 1353. – 1355. nakon bilježničkog upisa od 21. ožujka 1353. godine (po suvremenom računanju)³⁶⁵ piše bilješku *Hic mutatur annus*, nakon čega slijedi upis od 27. ožujka 1353. godine.³⁶⁶ Da je u Zadru doista bio običaj koristiti stil inkarnacije još rječitije govori bilješka napisana prije upisa od 26. ožujka 1354. godine:³⁶⁷ *Hic mutatur millesimus, qui secundum usum Iadre semper mutatur die XXV mensis Martii. Et dicimus In nomine Domini, anno ab incarnatione eiusdem millesimo*

³⁶⁰ GRBAVAC 2010, 105.

³⁶¹ GRBAVAC 2010, 132.

³⁶² GRBAVAC 2010, 132.

³⁶³ GRBAVAC 2010, 132 – 133.

³⁶⁴ GRBAVAC 2006, 100.

³⁶⁵ LELJAK – KOLANOVIĆ 2001, br. 25.

³⁶⁶ LELJAK – KOLANOVIĆ 2001, br. 26.

³⁶⁷ LELJAK – KOLANOVIĆ 2001, br. 253.

quingagesimo quarto, indictione septima. Slične bilješke nalaze se i u idućoj Andrijinoj notarskoj knjizi – prije upisa od 28. ožujka 1355. godine³⁶⁸ te prije upisa od 25. ožujka 1356. godine.³⁶⁹

Gotovo svi zadarski notari koriste firentinski kalkul.³⁷⁰ Ipak, za nekoliko se notara može pokazati da su koristili i pizanski kalkul. To je slučaj s četiri isprave notara Blaža, đakona crkve svete Anastazije.³⁷¹ Te su četiri isprave sastavljene početkom ožujka, a indikcija koja je navedena u njima odgovara indikciji navedenoj u tablici indikcija uz godinu navedenu u tim ispravama, što ne bi bio slučaj da su te isprave datirane firentinskim kalkulom. Slično se može pokazati za još nekoliko zadarskih notarskih isprava iz 13. stoljeća.³⁷²

Tek je nekoliko zadarskih notarskih isprava datirano božićnim stilom. Jedini je notar iz 13. stoljeća koji koristi taj stil Nikola iz Feltra. Njegove dvije najstarije sačuvane isprave, koje potječu iz 1274. godine, datirane su božićnim stilom,³⁷³ dok u preostale njegove isprave datirane stilom inkarnacije.³⁷⁴ Očigledno je da je Nikola pod utjecajem ostalih zadarskih notara vrlo brzo nakon svog dolaska u Zadar prešao na korištenje stila inkarnacije.³⁷⁵ Zajednička je karakteristika svih zadarskih notarskih isprava iz 14. stoljeća koje su datirane božićnim stilom to da se odnose na crkvene osobe i institucije.³⁷⁶ Najviše je isprava datiranih tim načinom sastavio kanonik Ilija, koji je djelovao u šezdesetim i sedamdesetim godinama 14. stoljeća.³⁷⁷

Sve do polovice sedamdesetih godina 13. stoljeća u Zadru se koristi bizantska indikcija. Primjera radi, isprava notara Vilima Paupera od 9. rujna 1250. godine datirana je 9. indikcijom.³⁷⁸ Godini 1250. odgovara osma indikcija, no ona se 1. rujna promijenila u 9. indikciju. U ovom bi slučaju bedanska indikcija bila 8 – promijenila bi se 24. rujna. Najstarija sačuvana zadarska isprava nedvojbeno datirana bedanskom indikcijom isprava je notara Nikole iz Feltra od 16. rujna 1275. godine.³⁷⁹ Od tada pa do 1283. godine, kada se bizantska

³⁶⁸ LELJAK – KOLANOVIĆ 2003, br. 31.

³⁶⁹ LELJAK – KOLANOVIĆ 2003, br. 240.

³⁷⁰ GRBAVAC 2006, 102.

³⁷¹ CD 2 1904, br. 259, 266, 296; CD 3 1905, br. 3.

³⁷² CD 3 1905, br. 41, 71; CD 5 1907, br. 538, 606.

³⁷³ CD 6 1908, br. 68, 77. Datacija tih dviju isprava započinje formulom *Anno nativitatis eius*.

³⁷⁴ CD 6 1908, br. 99, 112, 115 itd. Datacija tih isprava započinje formulom *Anno incarnationis eius*.

³⁷⁵ GRBAVAC 2006, 100.

³⁷⁶ GRBAVAC 2006, 101.

³⁷⁷ CD 13 1915, br. 338, 365, 378, 384 itd.

³⁷⁸ CD 4 1906, br. 369.

³⁷⁹ CD 6 1908, br. 112. U toj je ispravi navedena 3. indikcija, koja prema tablici indikcija odgovara 1275. godini. Bizantska bi se indikcija promijenila 1. rujna te bi u ovom slučaju iznosila 4.

indikcija posljednji puta javlja u zadarskim notarskim dokumentima,³⁸⁰ traje prijelazno razdoblje uporabe obiju indikcija.³⁸¹

I upotreba određene vrste indikcije – baš poput upotrebe pojedinog stila – vidljiva je i iz notarskih knjiga. Primjera radi, spomenuti notar Andrija pokojnog Petra iz Cantua koristi bedansku indikciju – u njegovoj notarskoj knjizi iz godina 1353. – 1355. ispred upisa od 24. rujna 1353. godine³⁸² stoji bilješka *Hic mutatur indictio et est indictio VII-a*.

U Zadru je bolonjski način brojanja dana u mjesecu bio u upotrebi do tridesetih godina 14. stoljeća.³⁸³ Ipak, progresivni se način javlja još sedamdesetih godina 13. stoljeća, kada ga upotrebljava već spomenuti Nikola iz Feltra.³⁸⁴ Posljednji je notar koji u svim svojim ispravama koristi bolonjski način Dujam iz Splita, koji djeluje u prvoj trećini 14. stoljeća.³⁸⁵

Do polovice 14. stoljeća navod mjesta redigiranja isprave u zadarskim se ispravama redovito nalazi u protokolu, nakon navoda dana u mjesecu. Potom se navod mjesta seli u eshatokol, u formulu *actum*.³⁸⁶

5.2. Split

Formula datacije u ispravama dvojice najstarijih splitskih notara – Gvalterija,³⁸⁷ iz druge polovice 12. stoljeća, i Sabacija,³⁸⁸ iz druge polovice 12. i s početka 13. stoljeća – započinje riječima *Anno dominice incarnationis* ili sličnom formulom. Formulom koja u sebi sadrži inkarnaciju služe se svi splitski notari do šezdesetih godina 13. stoljeća.³⁸⁹ Kod svih tih notara takva formulacija vjerojatno nije označavala početak godine 25. ožujka.³⁹⁰ Šezdesetih se godina 13. stoljeća počinje koristiti božićni stil, što potvrđuju upravo početne riječi formula datacije, primjerice *Anno a nativitate eiusdem* kod magistra Franje iz Ankone, prvog splitskog notara koji je koristio božićni stil.³⁹¹ Do kraja promatranog razdoblja većina splitskih notara

³⁸⁰ Bizantska se indikcija posljednji puta javlja u ispravi notara Vida od 13. rujna 1283. godine (CD 6 1908, br. 375). U toj je ispravi navedena 12. indikcija, dok 1283. godini prema tablici indikcija odgovara 11. indikcija.

³⁸¹ GRBAVAC 2006, 107.

³⁸² LELJAK – KOLANOVIĆ 2001, br. 104.

³⁸³ GRBAVAC 2006, 108.

³⁸⁴ CD 6 1908, br. 68, 77, 99, 112, 115 itd.

³⁸⁵ CD 8 1910, br. 266, 294, 332, 419, 447 itd.

³⁸⁶ GRBAVAC 2006, 110.

³⁸⁷ CD 2 1904, br. 141, 165, 187.

³⁸⁸ Primjerice CD 2 1904, br. 204, 208, 216, 241 itd.

³⁸⁹ Notari Toma Arhidakon (CD 3 1905, br. 318), Kuman (CD 3 1905, br. 317, 341, 352, 380 itd.), klerik Ivan (CD 4 1906, br. 97, 164, 348, 372, 385 itd.), magistar Grgur (CD 4 1906, br. 284, 290, 304), Bizancije (CD 4 1906, br. 304), kapelan Amik (CD 4 1906, br. 444, 498, 506, 507 itd.), kanonik Luka (CD 5 1907, br. 603, 613, 619).

³⁹⁰ GRBAVAC 2010, 106 – 107.

³⁹¹ GRBAVAC 2010, 107; CD 5 1907, br. 672, 698, 705, 717 itd.

koristi božićni stil.³⁹² To su, između ostalih, magistar Stjepan,³⁹³ klerik Stancije,³⁹⁴ Dragoš Vidoša,³⁹⁵ Bonakursije pokojnog Pinijs iz Firence,³⁹⁶ Ivan pokojnog Čove iz Ancone³⁹⁷ i Franjo de Bentivoglis iz Bologne,³⁹⁸ Jakov pokojnog Ubertaina iz Piacenze.³⁹⁹ Nekoliko notara koristi stil cirkumcizije – formula datacije u njihovim ispravama počinje riječima *Anno domini* ili *Anno Christi*.⁴⁰⁰ U 13. stoljeću to su zakleti splitski notar Petar,⁴⁰¹ Grgur Dobre⁴⁰² i Andrija magistra Petra,⁴⁰³ a u 14. stoljeću Filip Raciardijev iz Osima,⁴⁰⁴ Vanucije Arkandjelov⁴⁰⁵ i Aleksandar pokojnog Ivana iz Ferma.⁴⁰⁶

Do šezdesetih godina 13. stoljeća splitski notari koriste bizantsku i bedansku indikciju. Budući da je, u odnosu na većinu ostalih dalmatinskih gradova, broj sačuvanih splitskih isprava prilično velik, za neke je notare moguće pokazati da koriste bizantsku indikciju. Koriste ju, primjerice, klerik Ivan⁴⁰⁷ i magistar Grgur.⁴⁰⁸ Kanonik Luka pedesetih godina 13. stoljeća koristi bizantsku ili bedansku indikciju.⁴⁰⁹ Kada počinje datiranje isprava božićnim stilom, kreće i upotreba rimske indikcije.⁴¹⁰ Tako i spomenuti kanonik Luka od šezdesetih godina 13. stoljeća koristi rimsku indikciju.⁴¹¹ Posljednje desetljeće 13. stoljeća razdoblje je nestanka bolonjskog načina brojanja dana u mjesecu i ustaljivanja progresivnog načina. Prvi je splitski notar koji redovito koristi progresivni način Toma Vitalov iz Perugije.⁴¹²

Magistar Grgur, koji je djelovao četrdesetih godina 13. stoljeća, prvi je splitski notar koji je navod mjestu redigiranja isprave stavljao u protokol, uz formulu datuma.⁴¹³ Tijekom

³⁹² GRBAVAC 2010, 107.

³⁹³ CD 6 1908, br. 654.

³⁹⁴ CD 7 1909, br. 74, 114, 165.

³⁹⁵ CDs 2 202, br. 171.

³⁹⁶ CD 10 1912, br. 7.

³⁹⁷ CD 10 1912, br. 302, 310.

³⁹⁸ CD 13 1915, br. 288.

³⁹⁹ CD 16 1976, br. 391, 409, 410, 415; CD 17 1981, br. 50, 191, 311, 321.

⁴⁰⁰ GRBAVAC 2010, 107.

⁴⁰¹ CD 5 1907, br. 875, 891, 897, 901.

⁴⁰² CD 7 1909, br. 256.

⁴⁰³ CD 7 1909, br. 278.

⁴⁰⁴ CD 9, 1911, br. 13.

⁴⁰⁵ CDs 2 2002, br. 225, 231, 233, 235.

⁴⁰⁶ CD 9 1911, br. 170, 300, 330, 350.

⁴⁰⁷ Tri su isprave klerika Ivana pokazatelj korištenja bizantske indikcije; sve su nastale u razdoblju od 1. do 23. rujna, kada je moguće razlikovati bizantsku i bedansku indikciju. Isprava CD 4 1906, br. 372 datirana je 1250. godinom i 9. indikcijom, a isprava CD 4 1906, br. 395, 396 1251. godinom i 10. indikcijom.

⁴⁰⁸ Godini 1247. odgovara 5. indikcija; međutim, isprava magistra Grgura od 23. rujna 1247. godine (CD 4 1906, br. 290) datirana je 6. indikcijom, što je pokazatelj da se radi o bizantskoj indikciji.

⁴⁰⁹ Dvije isprave kanonika Luke iz listopada, odnosno studenog 1258. godine (CD 5 1907, br. 619, 622) datirane su 2. indikcijom, koja odgovara 1259. godini.

⁴¹⁰ GRBAVAC 2010, 120.

⁴¹¹ Isprava od 23. studenog 1284. godine (CD 6 1908, br. 424) datirana je 12. (rimskom) indikcijom, koja odgovara studenom 1284. godine. Upotreba rimske indikcije vidljiva je i iz isprava CD 6 1908, br. 511, 512.

⁴¹² CD 6 1908, br. 569, 590; CD 7 1909, br. 35, 121 itd.

⁴¹³ CD 4 1906, br. 284, 290, 304.

sedamdesetih i osamdesetih godina istoga stoljeća navod mjesta u protokol svojih isprava stavlja i magistar Franjo iz Ancone.⁴¹⁴ Otprilike u isto vrijeme navod mjesta u protokole svojih isprava stavljaju i magistar Stjepan⁴¹⁵ te Stancije klerik.⁴¹⁶

5.3. Trogir

Ivan, sin kanonika Lovre, prvi poznati trogirski notar (najstarija njegova isprava potječe iz 1227. godine), računa godinu upotrebom božićnog stila – formulu datacije započinje formulom *Anno nativitatis eius* ili sličnom formulom.⁴¹⁷ Božićni je stil do kraja promatranog razdoblja najzastupljeniji stil u Trogiru,⁴¹⁸ koriste ga – između ostalih – notari Bonaventura Petrov iz Ancone,⁴¹⁹ Franjo iz Ancone,⁴²⁰ Petar Šimunov de Puluro,⁴²¹ Širokt Petrov iz Ancone,⁴²² Ivan pokojnog Blanka iz Bolonje,⁴²³ Bernard pokojnog Filipa Tičonova iz Lodija.⁴²⁴ Rjeđe je datiranje stilom cirkumcizije – u 13. ga stoljeću koriste notari Franjo Benvenutov,⁴²⁵ Naziura iz Trevisa,⁴²⁶ i Jakov iz Ferma,⁴²⁷ a u 14. stoljeću Superancije Ranalducijev,⁴²⁸ Ivan Lambertov iz Ancone,⁴²⁹ Andrija Petrov iz Ancone⁴³⁰ i Dominik Jakova Sentilis.⁴³¹ U trogirskim se ispravama najrjeđe javlja stil inkarnacije – koriste ga primicerij Gauzinja,⁴³² notar Gervazije⁴³³ i splitski kanonik Luka.⁴³⁴ Primicerij Gauzinja koristi bedansku indikciju,⁴³⁵ a istu indikciju najvjerojatnije koristi i Gervazije.⁴³⁶ Budući da je jedina

⁴¹⁴ CD 5 1907, br. 34, 39; CD 6 1908, br. 2, 30, 44, 61 itd. Radi se o ispravama iz drugog Franjinog notarskog mandata. U ispravama iz šezdesetih godina, dakle iz prvog mandata, navod mjesta sastavljanja isprave nalazi se u eshatokolu, u formuli *actum* (GRBAVAC 2010, 129).

⁴¹⁵ CD 6 1908, br. 564.

⁴¹⁶ CD 7 1909, br. 74, 114, 165.

⁴¹⁷ CD 3 1905, br. 241, 257, 258, 259, 310, 329; CD 4 1906, br. 43, 51, 75 itd.

⁴¹⁸ GRBAVAC 2010, 108.

⁴¹⁹ CD 5 1907, br. 788, 804, 863.

⁴²⁰ CD 5 1907, br. 908, 909, 911, 966.

⁴²¹ CD 6 1908, br. 566.

⁴²² CD 7 1909, br. 106, 152, 200; CD 8 1910, br. 223.

⁴²³ CD 12 1914, br. 82, 289, 434.

⁴²⁴ CD 13 1915, br. 20, 25, 269, 373, 374.

⁴²⁵ CD 6 1908, br. 71.

⁴²⁶ CD 6 1908, br. 246.

⁴²⁷ CD 6 1908, br. 455.

⁴²⁸ CD 8 1910, br. 252; CD 9 1911, br. 359, 398.

⁴²⁹ CD 8 1910, br. 381.

⁴³⁰ CD 9 1911, br. 147, 159.

⁴³¹ CD 9 1911, br. 399.

⁴³² CD 4 1906, br. 176, 177, 242, 252, 266, 339; CDs 1 1998, br. 106, 112. Gauzinja svoje isprave datira firentinskim kalkulom; pokazuju to dvije isprave nastale 7. siječnja, odnosno 21. ožujka (CD 4 1906, br. 252, 339). Obje isprave imaju indikciju za jedan veću od one koja odgovara godini navedenoj u njima – što je jasan pokazatelj upotrebe firentinskog kalkula.

⁴³³ CD 5 1907, br. 585, 647; CDs 1 1998, br. 185.

⁴³⁴ CDs 1 1998, br. 201. Notar Luka djelovao je i u Splitu te i tamo koristio stil inkarnacije (GRBAVAC 2010, 109).

⁴³⁵ Dvije Gauzinjine isprave od 11. rujna 1243. godine (CD 4 1906, br. 176, 177) datirane su 1. indikcijom, koja odgovara 1243. godini. Razvidno je da se ne radi o bizantskoj indikciji, koja se promijenila 1. rujna. Isprava od

sačuvana isprava kanonika Luke sastavljena u mjesecu lipnju,⁴³⁷ nemoguće je računski utvrditi koju je indikciju taj notar koristio. Međutim, budući da je ta isprava datirana stilom inkarnacije, vjerojatno se radi o bizantskoj ili bedanskoj indikciji. U ispravama datiranim božićnim stilom ili stilom cirkumcizije koristi se rimska indikcija.⁴³⁸ Najstarije sačuvane trogirске isprave, koje je sastavio notar Ivan, datirane su rimskim načinom brojanja dana u mjesecu.⁴³⁹ Ivanovi nasljednici svoje isprave datiraju bolonjskim načinom – sve do osamdesetih godina 13. stoljeća, od kada u trogirskoj notarskoj praksi počinje redovita upotreba progresivnog načina brojanja dana u mjesecu. Protokol većine trogirskih isprava iz zadnje četvrtine 14. stoljeća završava navodom mjesta redigiranja isprave te navodom svjedoka.⁴⁴⁰

5.4. Rab

Šarolikost po pitanju početka godine pokazuju i rapske notarske isprave. Đakon Stjepan, rapski notar koji je djelovao u drugoj polovici 12. stoljeća, svoje isprave datira stilom cirkumcizije.⁴⁴¹ Idući rapski notar, Mrata, također datira stilom cirkumcizije.⁴⁴² Trojica rapskih notara iz prve polovice 13. stoljeća koriste stil inkarnacije – Lanfrank,⁴⁴³ Đakon Petar⁴⁴⁴ i Sergije.⁴⁴⁵ Nakon notara Sergija, dakle od polovice 13. stoljeća pa sve do kraja promatranog razdoblja, svi rapski notari koriste stil cirkumcizije – primjerice Grimerije Aleksijev,⁴⁴⁶ Marin Mencija,⁴⁴⁷ Henrik Lombarda Tuskovog⁴⁴⁸ i drugi. Datacija u njihovim

10. studenog 1249. godine (CDs 1 1998, br. 102) datirana je 8. indikcijom, koja odgovara 1250. godini. Na temelju toga podatka otpada i rimska indikcija. Dakle, Gauzinja koristi bedansku indikciju, koja počinje 24. rujna.

⁴³⁶ Gervazijeva isprava od 10. prosinca 1259. godine (CD 5 1907, br. 647) datirana je 3. indikcijom, dok 1259. godini odgovara 2. indikcija. Dakle, radi se o bizantskoj ili bedanskoj indikciji. GRBAVAC 2010 121 pretpostavlja da se radi o bedanskoj indikciji.

⁴³⁷ CDs 1 1998, br. 201.

⁴³⁸ Vidljivo je to, primjerice, iz triju isprava notara Franje iz Ancone nastalih 27. rujna te 5. i 10. listopada 1267. godine (CD 5 1907, br. 908, 909, 911). U njima je navedena 10. indikcija, koja odgovara 1267. godini.

⁴³⁹ CD 3 1905, br. 241, 257, 258, 259 itd.

⁴⁴⁰ To su isprave notara Vilima Franjinog de Dobrolino iz Belluna (CD 15 1934, br. 228; CD 17 1981, br. 227), Vannesa Ivanova iz Firma (CD 16 1976, br. 19, 170) i Franje Andrije Lucii (CD 17 1981, br. 77, 84, 203; CD 18 1990, br. 347).

⁴⁴¹ Formule datuma njegovih isprava počinju formulom *Anno domini* (CD 2 1904, br. 147; CDs 1 1998, br. 10), odnosno *Anno domini nostri Jesu Christi* (CD 2 1904, br. 148).

⁴⁴² CD 2 1904, br. 339, 340. Formule datuma dviju preostalih sačuvanih Mratinih isprava (CD 2 1904, br. 245, 321) imaju formulu *Anno ab incarnatione*, međutim i te su isprave datirane stilom cirkumcizije (GRBAVAC 2010, 114).

⁴⁴³ CD 3 1905, br. 119, 253, 366, 378, 384. Isprava CDs 1 1998, br. 55 datirana je siječnjem 1231. godine. Navedena 5. indikcija odgovara siječnju 1232. godine po današnjem računanju, što je pokazatelj da se radi o firentinskom kalkulu.

⁴⁴⁴ CD 3 1905, br. 88. Đakon Petar upotrebljava piznaski kalkul (GRBAVAC 2010, 115).

⁴⁴⁵ CDs 1 1998, br. 75. Navedena 15. indikcija odgovara siječnju 1242. godine, dok je isprava datirana 1241. godinom. Radi se, dakle, o firentinskom kalkulu.

⁴⁴⁶ CD 4 1906, br. 392.

ispravama započinje formulom *Anno domini*. U 14. stoljeću jedino notar Ivan pokojnog Bartola de Tomassis iz Imole datira isprave božićnim stilom – datacija njegovih isprava započinje formulom *Anno nativitatis*.⁴⁴⁹ Iz nekoliko isprava notara Lanfranka, koji je svoje isprave datirao stilom inkarnacije, razvidno je korištenje bizantske ili bedanske indikcije.⁴⁵⁰ Vjerojatno su i ostali rapski notari koji su isprave datirali stilom inkarnacije koristili bizantsku ili bedansku indikciju, što računski nije moguće detektirati jer nijedna od tih isprava nije nastala krajem godine. Notar Marin Mencija iz druge polovice 13. stoljeća uz stil cirkumcizije koristi bizantsku ili bedansku indikciju.⁴⁵¹ Ostali rapski notari koji isprave datiraju božićnim stilom ili stilom cirkumcizije koriste rimsku indikciju.⁴⁵² Rapske notarske isprave iz 13. stoljeća datirane su bolonjskim načinom brojanja dana u mjesecu, dok su isprave iz 14. stoljeća uglavnom datirane progresivnim načinom. Budući da je rapska notarska građa iz 14. stoljeća slabo sačuvana, teško je preciznije reći kada bolonjski način izlazi iz prakse. Vjerojatno se to dogodilo u sedamdesetim godinama 14. stoljeća.⁴⁵³ Mjesto redigiranja u rapskim se notarskim ispravama dosljedno navodi u protokolu, nakon formule datuma.⁴⁵⁴

5.5. Krk

Sve do četrdesetih godina 14. stoljeća u krčkoj su se notarskoj praksi upotrebljavali stilovi inkarnacije i cirkumcizije te božićni stil.⁴⁵⁵ Četrdesetih se godina 14. stoljeća ustaljuje božićni stil, kojim svoje isprave datiraju svi krčki notari do kraja promatranog razdoblja – primjerice đakon Ivan Njegovanov,⁴⁵⁶ Kvirin pokojnog Leonarda,⁴⁵⁷ Ivan pokojnog Petra de Rotunda.⁴⁵⁸ Iz druge polovice 14. stoljeća potječu dvije isprave kanonika Andrije, od kojih je jedna datirana stilom cirkumcizije,⁴⁵⁹ a druga stilom inkarnacije.⁴⁶⁰ Samo je jedna od

⁴⁴⁷ CD 7 1909, br. 26; CDs 2 2002, br. 72, 81.

⁴⁴⁸ CD 6 1908, br. 32.

⁴⁴⁹ CD 14 1916, br. 229, 324; CD 15 1934, br. 28.

⁴⁵⁰ Lanfrankove isprave CD 3 1905, br. 119, 366; CD 4 1906, br. 84, 85, 184 sastavljene su u mjesecima studenom i prosincu. Njihova je indikcija za jedan veća od indikcije koja se u tablici indikcija nalazi uz godinu u kojoj je pojedina isprava nastala, što je pokazatelj korištenja bizantske ili bedanske indikcije.

⁴⁵¹ Pokazuju to njegove isprave CDs 2 2002, br. 81, 139, nastale u studenom, odnosno listopadu. Obje imaju indikciju za jedan veći od indikcije navedene u tablici indikcija.

⁴⁵² Primjerice, u ispravi Jakova de Benvenuta iz Trevisa sastavljenoj 26. rujna 1288. (CDs 2 2002, br. 105) nalazi se 1. indikcija. Tom bi datumu odgovarale 2. bizantska i bedanska indikcija, koje bi se promijenile ranije tog mjeseca.

⁴⁵³ GRBAVAC 2010, 126.

⁴⁵⁴ GRBAVAC 2010, 131.

⁴⁵⁵ GRBAVAC 2010, 113. Od tih je triju stilova u navedenom razdoblju najčešći stil cirkumcizije, kojeg koriste notari Jakov Vivijana (CDs 1 1998, br. 34), kanonik Honorat (CD 4 1906, br. 81; CDs 1 1998, br. 78, 79), đakon Petar (CD 5 1907, br. 54) i drugi. Formula datuma tih notara započinje formulom *Anno domini*.

⁴⁵⁶ CD 11 1913, br. 17.

⁴⁵⁷ CD 11 1913, br. 359, 478; CD 13 1915, br. 179.

⁴⁵⁸ CD 13 1915, br. 200; CD 15 1934, br. 153, 267.

⁴⁵⁹ CD 14 1916, br. 192.

malobrojnih krčkih notarskih isprava datiranih stilom inkarnacije nastala krajem godine te u njoj možemo detektirati vrstu indikcije – radi se o ispravi notara Andrije iz prosinca 1153. godine, koja je datirana rimskom indikcijom.⁴⁶¹ Za ostale isprave datirane stilom inkarnacije⁴⁶² nije moguće računski utvrditi kojom su indikcijom datirane. U ispravama datiranima božićnim stilom i stilom cirkumcizije korištena je rimska indikcija.⁴⁶³ Od svih istočnojadranskih gradova, u Krku se najduže zadržalo datiranje bolonjskim načinom određivanja dana u mjesecu – susrećemo ga sve do kraja 14. stoljeća.⁴⁶⁴ Ipak, prema kraju 14. stoljeća progresivni način postaje češći. Mjesto izdavanja isprave u 14. se stoljeću navodi u protokolu, uz formulu datuma.⁴⁶⁵

5.6. Senj

Sličan proces kao u Krku odvijao se i u Senju – nakon početnog izmjenjivanja stila inkarnacije,⁴⁶⁶ božićnog stila⁴⁶⁷ i stila cirkumcizije,⁴⁶⁸ od četrdesetih se godina 14. stoljeća upotrebljava isključivo božićni stil.⁴⁶⁹ Tako božićni stil koriste – između ostalih notara – Šimun pokojnog Venture iz Pratovecchija,⁴⁷⁰ Andrija pokojnog Franje iz Ferrare,⁴⁷¹ Nikola pokojnog Dominika s Krka⁴⁷² i drugi. Datacija u ispravama tih notara počinje formulom *Anno a nativitate eiusdem* ili sličnom formulom. Kako su jedine dvije senjske isprave koje su datirane stilom inkarnacije nastale u lipnju,⁴⁷³ odnosno svibnju,⁴⁷⁴ nemoguće je reći o kojoj se indikciji u njima radi. Međutim, budući da je vrsta indikcije povezana sa stilom godine,

⁴⁶⁰ CD 16 1976, br. 359.

⁴⁶¹ CD 2 1904, br. 77. Prosincu 1153. odgovara navedena 1. (rimska) indikcija. Bizantska i bedanska indikcija u prosincu 1153. godine iznose 2. Ipak, radi se o jednoj od najstarijih krčkih isprava, koja je sačuvana u prijepisu, pa je teško osloniti se na točnost indikcije koja je navedena u njoj.

⁴⁶² CD 9 1911, br. 444; CD 16 1976, br. 359; CDs 1 1998, br. 17.

⁴⁶³ Sve sačuvane krčke isprave datirane božićnim stilom i stilom cirkumcizije koje su nastale u listopadu, studenom ili prosincu sadrže indikciju koja odgovara indikciji navedenoj u tablici indikcija uz godinu u kojoj je pojedina od tih isprava nastala. To su, između ostalih, isprave CD 4 1906, br. 81; CD 11 1913, br. 17, 474, 478 i druge.

⁴⁶⁴ Primjerice u ispravi notara Ivana pokojnog Petra de Rotunda iz 1398. godine (CD 18 1990, br. 212).

⁴⁶⁵ GRBAVAC 2010, 130 – 131.

⁴⁶⁶ Stil inkarnacije koriste đakon Prode (CD 4 1906, br. 316) i notar Lafrank Munarolla iz Vicenze (CD 5 1907, br. 586). Datacija u njihovim ispravama počinje formulom *Anno dominice incarnationis*, odnosno *Anno incarnationis eiusdem*.

⁴⁶⁷ U 13. ga stoljeću koriste notar Šimun (CD 3 1905, *Dodatak*, br. 6), fizik (liječnik) Petar (CD 7 1909, br. 68) i fizik Jakov (CD 7 1909, br. 137, 192). Na početku 14. stoljeća koristi ga Lampridije pokojnog suca Mateja (CD 8 1910, br. 104).

⁴⁶⁸ Koriste ga – primjerice – Vinko pokojnog Gerarda (CD 5 1907, br. 48) i Bevenut pokojnog Venimbenea (CD 8 1910, br. 445; CD 10 1912, br. 334, 339).

⁴⁶⁹ GRBAVAC 2010, 113 – 114.

⁴⁷⁰ CD 11 1913, br. 81, 92, 156.

⁴⁷¹ CD 11 1913, br. 440, 444; CD 12 1914, br. 3.

⁴⁷² CD 15 1934, br. 43, 48, 49, 104, 270.

⁴⁷³ CD 4 1906, br. 316.

⁴⁷⁴ CD 5 1907, br. 586.

najvjerojatnije se radi o bizantskoj ili bedanskoj indikciji.⁴⁷⁵ Samo je jedna od malog broja sačuvanih isprava datiranih stilom cirkumcizije nastala krajem godine – na temelju nje jasno je da notari uz stil cirkumcizije koriste rimsku indikciju.⁴⁷⁶ Uz božićni se stil također koristi rimska indikcija.⁴⁷⁷ Drugo desetljeće 14. stoljeća u Senju označava prelazak s bolonjskog na progresivni način datiranja dana u mjesecu; najmlađa sačuvana isprava u kojoj je korišten bolonjski način potječe iz 1312. godine.⁴⁷⁸ U senjskim ispravama 14. stoljeća protokol završava navodom mjesta izdavanja isprave; drugim riječima, mjesto izdavanja isprave nalazi se, za razliku od isprava ostalih istočnojadranskih gradova, iza navoda vladavine svjetovnih i crkvenih osoba.⁴⁷⁹

5.7. Pag

Paške su notarske isprave samo fragmentarno sačuvane,⁴⁸⁰ a najstarija potječe iz 1343. godine.⁴⁸¹ Svi paški notari – Toma Dominikov iz Monte San Martina,⁴⁸² Blaž Mihovila Leonardova,⁴⁸³ Ivan pokojnog Zanija de Rauinali iz Reggija,⁴⁸⁴ Jakov pokojnog Hendrika de Clarello,⁴⁸⁵ Ivan de Bruno iz Kopra⁴⁸⁶ – svoje su isprave datirali stilom inkarnacije.⁴⁸⁷ Datacije svih isprava počinju formulom *Anno ab incarnationis eiusdem*, dok datacija jedine sačuvane isprave Jakova pokojnog Hendrika de Clarello počinje nešto složenijom formulom *Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi*.⁴⁸⁸ Iz upotrebe stila inkarnacije vidljiv je utjecaj Zadra na paške notare.⁴⁸⁹ Obje sačuvane isprave Blaža Mihovila Leonardova sastavljene su u listopadu 1347. godine; toj godini odgovara 15. indikcija, ali obje su isprave datirane 1.

⁴⁷⁵ GRBAVAC 2010, 118.

⁴⁷⁶ Isprava CD 8 1910, br. 445. sastavljena je 1. studenog 1319. godine te je datirana 2. (rimskom) indikcijom, koja odgovara toj godini. Nasuprot tome, studenom 1319. godine odgovaraju 3. bizantska i bedanska indikcija.

⁴⁷⁷ Primjera radi, dvije su isprave notara Nikole pokojnog Dominika nastale 15. listopada 1374. godine te su datirane 12. (rimskom) indikcijom (CD 15 1934, br. 48, 49), koja odgovara listopadu te godine. Bizantska i bedanska indikcija u ovom bi slučaju iznosile 13.

⁴⁷⁸ CD 8 1910, br. 260.

⁴⁷⁹ GRBAVAC 2010, 131.

⁴⁸⁰ GRBAVAC 2010, 50.

⁴⁸¹ GRBAVAC 2010, 112.

⁴⁸² CD 11 1913, br. 49, 362.

⁴⁸³ CD 11 1913, br. 304, 306.

⁴⁸⁴ CD 11 1913, br. 427; CD 12 1914, br. 61.

⁴⁸⁵ CD 12 1914, br. 108.

⁴⁸⁶ CD 15 1934, br. 137, 138; CD 17 1981, br. 396. Isprava CD 15 1934, br. 137 datirana je 17. ožujka 1375., a isprava CD 15 1934, br. 138 datirana je 26. ožujka 1376. godine. Budući da obje isprave imaju istu (14.) indikciju, razvidno je da se radi o stilu inkarnacije. Godina se promijenila 25. ožujka, dok je indikcija ostala nepromijenjena.

⁴⁸⁷ GRBAVAC 2010, 112.

⁴⁸⁸ CD 12 1914, br. 108.

⁴⁸⁹ GRBAVAC 2010, 112.

indikcijom,⁴⁹⁰ što znači da se radi o bizantskoj ili bedanskoj indikciji. Budući da su svoje isprave datirali stilom inkarnacije, i ostali su paški notari koristili bizantsku ili bedansku indikciju. Kako nije sačuvana niti jedna isprava iz razdoblja od 1. do 23. rujna, nemoguće je reći radi li se u datacijama isprava paških notara o bizantskoj ili bedanskoj indikciji. U svim je sačuvanim paškim ispravama korišten progresivni način brojanja dana u mjesecu.⁴⁹¹ Mjesto redigiranja isprave u protokolu, uz formulu datuma, navode paški notari Toma Dominikov,⁴⁹² Blaž Mihovila Leonardovog⁴⁹³ i Ivan pokojnog Zaniya de Rauinali iz Reggija.⁴⁹⁴

5.8. Nin

Svi ninski notari do kraja tridesetih godina 14. stoljeća koristili su stil inkarnacije i firentinski kalkul.⁴⁹⁵ Od tada pa sve do kraja promatranog razdoblja ninski notari koriste isključivo božićni stil.⁴⁹⁶ Na činjenicu da je ninska komuna donijela odluku po kojoj svi notari moraju isprave datirati božićnim stilom upućuje i primjer Vida pokojnog Benedikta iz Padove i Rangerija Konrada iz Padove,⁴⁹⁷ dvojice ninskih notara koji su ranije posao notara obavljali u Zadru – u Zadru su koristili stil inkarnacije, a u Ninu božićni stil.⁴⁹⁸ Uz stil inkarnacije redovito se upotrebljavala bizantska ili bedanska indikcija.⁴⁹⁹ Kada ninski notari prelaze na datiranje božićnim stilom, prelaze i na uporabu rimske indikcije.⁵⁰⁰ Međutim, nekoliko notara nastavlja koristiti bizantsku ili bedansku indikciju i uz datiranje božićnim stilom sve do kraja prve polovice 14. stoljeća,⁵⁰¹ među njima i Egidiye pokojnog Šimuna iz Ripatransonea.⁵⁰²

⁴⁹⁰ CD 11 1913, br. 304, 306.

⁴⁹¹ Vrijedi istaknuti ispravu notara Ivana pokojnog Zaniya de Rauinali iz Reggija od 24. travnja 1352. godine (CD 12 1914, br. 61), datiranu „... *die vigesimo quarto exeunte mensis aprilis*“.

⁴⁹² CD 11 1913, br. 49, 362.

⁴⁹³ CD 11 1913, br. 304, 306.

⁴⁹⁴ CD 11 1913, br. 427.

⁴⁹⁵ Primjera radi, prva sačuvana ninska notarska isprava, koju je sastavio primicerij Stjepan, datirana je 24. ožujka 1266. godine te 10. indikcijom (CD 5 1907, br. 896). Međutim, ožujku 1266. godine po suvremenom računanju odgovara 9. indikcija. Pokazatelj je to upotrebe firentinskog kalkula – isprava je, dakle, sastavljena 24. ožujka 1267. po suvremenom računanju. Takvih primjera ima još nekoliko: CD 6 1908, br. 578; CD 9 1911, br. 273; CD 10 1912, 277; CDs 2 2002, br. 65, 175, 240. Uz to, datacija svih sačuvanih isprava do sredine tridesetih godina 14. stoljeća počinje formulom *Anno incarnationis eius(dem)* ili *Anno incarnationis Christi*.

⁴⁹⁶ GRBAVAC 2010, 112. Datacija svih isprava iz tog razdoblja počinje formulom *Anno nativitatis eiusdem*.

⁴⁹⁷ Rangerijeva isprava iz Nina: CD 12 1914, br. 475; Rangerijeva isprava iz Zadra: CD 12 1914, br. 244.

⁴⁹⁸ GRBAVAC 2010, 112.

⁴⁹⁹ Primjerice isprava notara Jakova datirana 3. listopada 1291. godine ima 5. indikciju. Prema tablici indikcija, 1291. godini odgovara 4. (rimska) indikcija. Radi se, dakle, o bizantskoj ili bedanskoj indikciji, koje odgovaraju listopadu 1291. godine.

⁵⁰⁰ I indikcije onih isprava s početnom formulom datuma *Anno nativitatis eiusdem* koje su nastale u listopadu, studenom ili prosincu (primjerice CD 14 1916, br. 433; CD 15 1934, br. 110) odgovaraju indikcijama navedenima u tablici indikcija uz godinu u kojoj su te isprave nastale.

⁵⁰¹ GRBAVAC 2010, 116.

⁵⁰² Dvije Egidiyeve isprave sastavljene 12. listopada 1347. godine (CD 11 1913, br. 307, 308) datirane su 1. indikcijom. Međutim, 1347. godini odgovara 15. indikcija, koja se – budući da se radi o bizantskoj ili bedanskoj indikciji – promijenila u rujnu u 1. indikciju.

Nijedna isprava datirana bizantskom ili bedanskom indikcijom ne potječe iz razdoblja od 1. do 23. rujna, tako da je računski nemoguće utvrditi radi li se o bizantskoj ili bedanskoj indikciji. Ipak, uzevši u obzir utjecaj obližnjeg Zadra na ninsku notarsku praksu, vjerojatnije je da se radi o bedanskoj indikciji.⁵⁰³ Bolonjski način brojanja dana u mjesecu prevladava u Ninu do tridesetih godina 14. stoljeća, kada ga zamjenjuje progresivni način. U većini se sačuvanih ninskih isprava općeniti navod mjesta redigiranja isprave (*None*) nalazi u protokolu.⁵⁰⁴

5.9. Šibenik

Tridesete godine 14. stoljeća i u Šibeniku označavaju prijelaz sa stila inkarnacije i firentinskog kalkula⁵⁰⁵ na božićni stil.⁵⁰⁶ U prvom je razdoblju iznimka isprava notara Leonarda iz 1243. godine, koja je datirana božićnim stilom.⁵⁰⁷ Do tridesetih godina 14. stoljeća, do kada traje upotreba stila inkarnacije, upotrebljava se bizantska ili bedanska indikcija.⁵⁰⁸ Vjerojatno se, kao i kod Nina, radi o bedanskoj indikciji,⁵⁰⁹ premda je to računski nemoguće provjeriti jer nije sačuvana nijedna isprava datirana bizantskom ili bedanskom indikcijom nastala između 1. i 23. rujna. Prelaskom na božićni stil, notari počinju koristiti rimsku indikciju.⁵¹⁰ Navedena isprava notara Leonarda iz 1243. godine datirana je rimskom indikcijom.⁵¹¹ Do dvadesetih godina 14. stoljeća u Šibeniku se upotrebljava bolonjski način brojanja dana u mjesecu; tada ga zamjenjuje progresivni način.⁵¹²

5.10. Skradin

⁵⁰³ GRBAVAC 2010, 116.

⁵⁰⁴ GRBAVAC 2010, 128.

⁵⁰⁵ Upotreba stila inkarnacije i firentinskog kalkula vidljiva je – primjerice – iz isprave notara Bogdana Dišine datirane 10. siječnja 1300. godine te 14. indikcijom (CDs 2 2002, br. 206). Međutim, 1300. godini odgovara 13. indikcija, tako da je očigledno da je ova isprava sastavljena 10. siječnja 1301. godine po suvremenom računanju. Takvih primjera ima još nekoliko: CD 9 1911, br. 37; CDs 2 2002, br. 47, 145, 160, 170, 180, 254. Uz to, do tridesetih godina 14. stoljeća datacije šibenskih notarskih isprava počinju formulom *Anno incarnationis eius(dem)* ili drugom sličnom formulom.

⁵⁰⁶ GRBAVAC 2010, 111. Datacije šibenskih notarskih isprava od tridesetih godina 14. stoljeća redovito počinju formulom *Anno nativitatis eiusdem* ili drugom sličnom formulom.

⁵⁰⁷ CD 4 1906, br. 186. To je jedina sačuvana Leonardova isprava. GRBAVAC 2010, 111 pogrešno navodi da je ta isprava nastala 1242. godine.

⁵⁰⁸ Upotreba bizantske ili bedanske indikcije vidljiva je iz dviju isprava notara Bogdana Dišine nastalih u listopadu, odnosno studenom (CD 9 1911, br. 24; CDs 2 2002, br. 218). Obje te isprave imaju indikciju za jedan veću od indikcije navedene u tablici indikcija uz godinu u kojoj su nastale.

⁵⁰⁹ GRBAVAC 2010, 117.

⁵¹⁰ Sve sačuvane šibenske isprave datirane božićnim stilom koje su nastale u listopadu, studenom ili prosincu imaju indikciju koja odgovara indikciji navedenoj u tablici indikcija uz godinu u kojoj su nastale; to su, između ostalih, isprave CD 17 1981, br. 74, 177.

⁵¹¹ CD 4 1906, br. 186. Ova isprava – nastala 10. prosinca 1243. godine – datirana je 1. (rimskom) indikcijom, koja odgovara prosincu 1243. godine. Bizantska i bedanska indikcija u prosincu te godine iznosile bi 2.

⁵¹² Bolonjski se način posljednji puta javlja u ispravi notara Bogdana Dišine iz 1321. godine (CD 9 1911, br. 24).

Do danas je sačuvano samo nekoliko skradinskih notarskih isprava; sve potječu iz 14. stoljeća. Datacija svih isprava počinje formulom *Anno nativitatis eiusdem*⁵¹³ ili *Anno a nativitate eiusdem*,⁵¹⁴ što je pokazatelj da se radi o božićnom stilu. Isprava notara Lancalota pokojnog Petrorina iz Ferrare sastavljena 17. prosinca 1356. i datirana 9. indikcijom⁵¹⁵ dokaz je upotrebe rimske indikcije.⁵¹⁶ Sve ostale sačuvane skradinske notarske isprave sastavljene su u doba godine kada se podudaraju bizantska, bedanska i rimska indikcija, ali logično je pretpostaviti da je u njima korištena isključivo rimska indikcija, budući da su datirane božićnim stilom. Dvije su najstarije isprave, iz prve polovice 14. stoljeća, datirane bolonjskim načinom,⁵¹⁷ dok su ostale isprave, iz druge polovice 14. stoljeća, datirane progresivnim načinom brojanja dana u mjesecu.⁵¹⁸ Mjesto sastavljanja isprave navodi se uz dataciju samo u ispravama Lancalota pokojnog Petrorina iz Ferrare.⁵¹⁹

5.11. Hvar

Najstarija sačuvana hvarska notarska isprava potječe iz 1226. godine i datirana je stilom inkarnacije; ta isprava ne sadrži indikciju.⁵²⁰ Druga najstarija hvarska isprava sastavljena je tek 1286. godine.⁵²¹ Datirana je stilom cirkumcizije,⁵²² dok su ostale isprave notara koji ju je sastavio – Smeriola de Gato – datirane božićnim stilom.⁵²³ U 14. stoljeću većina notara koristi božićni stil,⁵²⁴ dok manji broj notara koristi stil cirkumcizije.⁵²⁵ Sve su hvarske notarske isprave datirane rimskom indikcijom.⁵²⁶ Ivan Andrijanov iz Modene, koji je kao hvarski notar radio u prvoj četvrtini 14. stoljeća, u datiranju svojih isprava jedini koristi

⁵¹³ CD 8 1910, br. 234; CD 11 1913, br. 345; CD 17 1981, br. 408.

⁵¹⁴ CD 12 1914, br. 67, 284, 290.

⁵¹⁵ CD 12 1914, br. 284.

⁵¹⁶ Bizantska i bedanska indikcija u prosincu 1356. godine iznose 10.

⁵¹⁷ CD 8 1910, br. 234; CD 11 1913, br. 345.

⁵¹⁸ CD 12 1914, br. 67, 284, 290; CD 17 1981, br. 408.

⁵¹⁹ CD 12 1914, br. 284, 290.

⁵²⁰ CD 3 1905, br. 227. Tu je ispravu sastavio prezbiter Bernard. Njezina datacija počinje formulom *Anno dominice incarnationis*.

⁵²¹ CD 6 1908, br. 482.

⁵²² GRBAVAC 2010, 110.

⁵²³ CD 6 1908, br. 508, 547; CDs 2 2002, br. 166. Datacije tih triju isprava počinju formulom *Anno nativitatis eiusdem*.

⁵²⁴ Primjerice Ivan Andrijanov iz Modene (CD 8 1910, br. 154, 450, 454), Petar pokojnog Bartolomeja iz Sarzane (CD 13 1915, br. 254, 407; CD 14 1916, br. 45) i Jakov pokojnog Olivera de Zavarino iz Padove (CD 16 1976, br. 148, 364, 366, 383, 384, 419).

⁵²⁵ Primjerice Jakov pokojnog Berofaldija de Berofaldis iz Bologne (CD 9 1911, br. 78, 79) i Superancije Ranalducijev (CD 8 1910, br. 457, 473; CD 9 1911, br. 106).

⁵²⁶ I u ispravama sastavljenima u listopadu, studenom i prosincu indikcija hvarskih isprava ostaje jednaka vrijednostima indikcija navedenima u tablici indikcija; primjerice u ispravama CD 6 1908, br. 482, 508; CD 8 1910, br. 473; CD 9 1911, br. 78. Budući da su sve hvarske isprave datirane božićnim stilom ili stilom cirkumcizije, logično je pretpostaviti da su i isprave u kojima se ne može detektirati vrsta indikcije datirane rimskom indikcijom.

bolonjski način,⁵²⁷ dok se ostali poznati hvarski notari služe progresivnim načinom brojanja dana u mjesecu. U hvarskim se ispravama navod mjesto redigiranja isprave najčešće nalazi u eshatokolu;⁵²⁸ u manjem se broju isprava navod mjesto nalazi u protokolu, uz formulu datuma.⁵²⁹

5.12. Brač

Najstarija sačuvana bračka isprava datirana je, baš kao i najstarija hvarska isprava, stilom inkarnacije; niti ta isprava ne sadrži indikciju.⁵³⁰ Od osamdesetih godina 13. stoljeća, kada je sastavljena druga najstarija sačuvana bračka isprava,⁵³¹ pa do kraja promatranog razdoblja, sve su isprave datirane božićnim stilom.⁵³² U svima se njima koriste rimska indikcija⁵³³ i progresivni način brojanja dana u mjesecu. Notar Antun pokojnog Gvizardija iz Padove, koji je djelovao u četrdesetim godinama 14. stoljeća, jedini je brački notar koji mjesto sastavljanja isprave navodi u protokolu.⁵³⁴

5.13. Korčula

Do danas su sačuvane notarske isprave samo trojice korčulanskih notara.⁵³⁵ Sva su trojica djelovala u drugoj polovici 14. stoljeća. Isprave Marka iz Padove⁵³⁶ i Antuna pokojnog Jakova de Muitis iz Spilimberga⁵³⁷ datirane su božićnim stilom, a isprave Andrije Dominika iz Castel Piera stilom cirkumcizije.⁵³⁸ Isprava Marka iz Padove od 10. listopada 1372. godine⁵³⁹ nedvojbeno je datirana rimskom indikcijom;⁵⁴⁰ u ostalim sačuvanim korčulanskim ispravama također su je korištena rimska indikcija, budući da su datirane božićnim stilom,

⁵²⁷ CD 8 1910, br. 154, 450, 454.

⁵²⁸ GRBAVAC 2010, 129 – 130.

⁵²⁹ CD 6 1908, br. 482; CD 8 1910, br. 450, 454; CD 9 1911, br. 442; CD 17 1981, br. 194; CDs 2 2002, br. 166.

⁵³⁰ CD 3 1905, br. 251. Tu je ispravu, koja potječe iz 1228. godine, sastavio arhiprezbiter Barnaba. Datacija joj počinje formulom *Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi*.

⁵³¹ CD 6 1908, br. 517. Ispravu je sastavio Krasor Petrov iz Splita, koji je sastavio još tri sačuvane isprave (CDs 2 2002, br. 104, 108, 154).

⁵³² Isprave Dragana, sina Berina s Brača (CD 10 1912, br. 259, 260, 261, 262, 263, 264), Antuna pokojnog Gvizardija iz Padove (CD 11 1913, br. 163, 164), Dragote Radinova (CD 16 1976, br. 143, 390; CD 17 1981, br. 179, 185).

⁵³³ Nekoliko je sačuvanih bračkih notarskih isprava nastalo u listopadu, studenom i prosincu (CD 15 1934, br. 113; CD 17 1981, br. 179; CDs 2 2002, br. 108); u svima njima indikcija odgovara indikciji navedenoj u tablici indikcija, što znači da se radi o rimskoj indikciji. Budući da su preostale bračke notarske isprave datirane božićnim stilom, logično je pretpostaviti da je i u njima korištena rimska indikcija.

⁵³⁴ CD 11 1913, br. 163, 164.

⁵³⁵ GRBAVAC 2010, 110.

⁵³⁶ CD 14 1916, br. 330.

⁵³⁷ CD 17 1981, br. 406; CD 18 1990, br. 307.

⁵³⁸ CD 17 1981, br. 7, 14, 19.

⁵³⁹ CD 14 1916, br. 330.

⁵⁴⁰ Listopadu 1372. godine odgovara navedena 10. (rimska) indikcija. Bizantska i bedanska indikcija iznose 11.

odnosno stilom cirkumcizije. Sve sačuvane korčulanske isprave datirane su progresivnim načinom brojanja dana u mjesecu.

5.14. Lastovo

Sve sačuvane lastovske notarske isprave potječu iz prve polovice 14. stoljeća. Njihova datacija započinje formulom (*Sub*) *anno domini*, što je pokazatelj da su datirane stilom cirkumcizije. Indikcija isprava nastalih u listopadu, studenom i prosincu odgovara indikciji navedenoj u tablici indikcija uz godinu nastanka isprave, što znači da su lastovske isprave datirane rimskom indikcijom.⁵⁴¹ U relativno kratkom vremenskom razdoblju iz kojega potječu sačuvane isprave nešto je zastupljenije progresivno datiranje dana u mjesecu, dok je manji broj isprava datiran bolonjskim načinom. Gotovo sve lastovske isprave imaju navod mjesta redigiranja (*Laguste*) u protokolu.

5.15. Dubrovnik

Isprave dubrovačkih notara do osamdesetih godina 13. stoljeća datirane su stilom inkarnacije. Datacije isprava klerika Blaža⁵⁴² i prezbitera Paskala⁵⁴³ započinju formulom *Anno incarnationis domini* ili sličnom formulom. U tom je razdoblju iznimka đakon Bubana, koji svoje isprave datira stilom cirkumcizije – datacije svih njegovih sačuvanih isprava započinju formulom *Anno domini*.⁵⁴⁴ Od osamdesetih godina 14. stoljeća u upotrebi su božićni stil i stil cirkumcizije. Korištenje pojedinog stila vidi se iz sačuvanih notarskih knjiga. Tako folija 75 notarske knjige *Diversa cancellariae I.*, koja sadrži notarske upise Tomazina de Savere, nosi naslov *MCCLXXXIII, indictione XIa*, a završava upisom od 31. prosinca 1283. godine.⁵⁴⁵ Folija 75' nosi naslov *MILLESIMO CCLXXXIII, indictione XIIa* i počinje upisom od 2. siječnja 1284. godine.⁵⁴⁶ Datacije isprava Tomazina de Savere počinju formulom *Anno domini*,⁵⁴⁷ što je još jedan dokaz upotrebe stila cirkumcizije (i rimske indikcije). I notar Andrija Beneša koristi stil cirkumcizije te rimsku indikciju. Tako folija 19' njegove notarske knjige *Praecepta rectoris II.* nosi naslov *Millesimo CCLXXXVIII, indictione XII* te završava upisom od 31. prosinca 1299 godine.⁵⁴⁸ Folija 20 ima naslov *Millesimo CCC, indictione XIII. Mensis januarii millesimo trecentesimo, indictione tercia decima* te počinje dokumentom od

⁵⁴¹ Takve su isprave primjerice CD 8 1910, br. 306; CD 9 1911, br. 299, 468 i druge.

⁵⁴² CD 3 1905, br. 68, 87, 93, 105 itd.

⁵⁴³ CD 4 1906, br. 1, 24, 25, 28, 33 itd.

⁵⁴⁴ CD 5 1907, br. 636, 637, 702, 719; CDs 1 1998, br. 204, 205.

⁵⁴⁵ LUČIĆ 1984, br. 741.

⁵⁴⁶ LUČIĆ 1984, br. 742.

⁵⁴⁷ CD 6 1908, br. 416, 427; CDs 1 1998, br. 194.

⁵⁴⁸ LUČIĆ 1993, br. 119.

2. siječnja 1300. godine.⁵⁴⁹ Božićni stil koristi, primjerice, Andrija pokojnog Dominika iz Bologne, koji djeluje krajem 14. stoljeća.⁵⁵⁰

Redovita uporaba indikcije u Dubrovniku počinje upravo osamdesetih godina 13. stoljeća, dakle istovremeno s ustaljivanjem stila cirkumcizije i božićnog stila u dubrovačkoj notarskoj praksi. Bolonjski se način zadržao nešto dulje – posljednji se puta javlja u četrdesetim godinama 14. stoljeća.⁵⁵¹

⁵⁴⁹ LUČIĆ 1993, br. 120.

⁵⁵⁰ CD 17 1981, br. 108, 150, 238.

⁵⁵¹ CD 11 1913, br. 131.

6. Datiranje u kaptolskim ispravama i izvješćima

6.1. Datiranje u ispravama i izvješćima slavonskih kaptola

U srednjovjekovnoj Slavoniji pravo redigiranja privatnih isprava imali su kaptoli.⁵⁵² Najvažnija vjerodostojna mjesta – *loca credibilia* – u Slavoniji bili su zagrebački, čazmanski, požeški i bosanski kaptol, kaptol svetog Ireneja kod Srijemske Mitrovice te kaptol svetog Stjepana u Banoštoru.⁵⁵³ Oblik kaptolske isprave uglavnom je stalan.⁵⁵⁴ Općenito govoreći, formula datuma nalazi se uglavnom u eshatokolu isprave i sadrži datiranje po blagdanima i ferijama.⁵⁵⁵ Početak godine uvijek se računa po stilu cirkumcizije – dakle, godina počinje 1. siječnja.⁵⁵⁶

Ipak, u počecima djelatnosti kaptola kao vjerodostojnih mjesta datiralo se uglavnom samo navođenjem godine. Zagrebački kaptol, koji je, prema sačuvanim ispravama, funkciju vjerodostojnog mjesta obavljao već od 1228. godine,⁵⁵⁷ tek osamdesetih godina 13. stoljeća prelazi na gotovo isključivo datiranje po svetkovinama i ferijama. Sve do polovice šezdesetih godina istoga stoljeća prevladava datiranje isključivo godinom.⁵⁵⁸ Iz tog su razdoblja sačuvane rijetke isprave datirane mjesecom i godinom⁵⁵⁹ ili, kako će to kasnije postati uobičajeno, blagdanom i ferijom te godinom.⁵⁶⁰ Slično vrijedi i za požeški kaptol – sve do početka devedesetih godina 13. stoljeća datiralo se isključivo godinom,⁵⁶¹ uz rijetke iznimke datiranja blagdanom i ferijom te godinom,⁵⁶² da bi potom uslijedilo gotovo isključivo datiranje potonjim načinom. Čazmanski kaptol datirati gotovo bez iznimke blagdanom i ferijom te godinom počinje polovicom sedamdesetih godina 13. stoljeća, a do tada isprave datira samo godinom,⁵⁶³ uz rijetke iznimke datiranja mjesecom i godinom (dvije najstarije sačuvane isprave požeškog kaptola)⁵⁶⁴ ili blagdanom i ferijom te godinom.⁵⁶⁵ Banoštorski

⁵⁵² STIPIŠIĆ 1985, 163; ANTOLJAK 1971, 79.

⁵⁵³ GULIN 2001, 11; ANČIĆ 2005a, 15.

⁵⁵⁴ STIPIŠIĆ 1985, 163; MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 69.

⁵⁵⁵ STIPIŠIĆ 1985, 163.

⁵⁵⁶ STIPIŠIĆ 1985, 163.

⁵⁵⁷ CD 3 1905, br. 255; GULIN 1998a, 96; GULIN 2001, 58; ANČIĆ 2005a, 26.

⁵⁵⁸ Takve su isprave CD 3 1905, br. 295, 368; CD 4 1906, br. 17, 158, 187, 225, 296, 359, 450, 474, 502; CD 5 1907, br. 572, 574, 595, 599, 627, 687, 690, 709, 710, 744, 746, 776, 816, 817, 822.

⁵⁵⁹ CD 3 1905, br. 255; CD 4 1906, br. 101.

⁵⁶⁰ CD 4 1906, br. 235; CD 5 1907, br. 546.

⁵⁶¹ CD 3 1905, br. 180; CD 4 1906, br. 412; CD 5 1907, br. 569, 571, 707, 778, 810; CD 6 1908, br. 16, 56, 268, 272, 277, 315, 319, 321, 336, 355, 382, 530; CD 7 1909, br. 50.

⁵⁶² CD 4 1906, br. 368; CD 5 1907, br. 932; CD 6 1908, br. 363.

⁵⁶³ CD 4 1906, br. 379, 411; CD 5 1907, br. 686, 688, 777, 808, 809, 811, 813, 844, 845, 846, 887, 888, 947, 983, 984, 988, 61, 63; CD 6 1908, br. 15, 17, 46, 50, 53, 122.

⁵⁶⁴ CD 4 1906, br. 268, 274.

⁵⁶⁵ CD 5 1907, br. 700, 755.

kaptol također u početku svoga djelovanja kao vjerodostojnoga mjesta svoje isprave datira samo godinom,⁵⁶⁶ da bi sredinom prve polovice 13. stoljeća prešao na datiranje blagdanom i ferijom te godinom.⁵⁶⁷ Najstarija sačuvana isprava bosanskog kaptola potječe iz nešto kasnijeg vremena – iz 1311. godine – te je datirana blagdanom, ferijom i godinom.⁵⁶⁸ Zanimljivo je da je najstarija sačuvana isprava kaptola svetog Ireneja – iz 1276. godine⁵⁶⁹ – datirana rimskim načinom datiranja dana u mjesecu te godinom.⁵⁷⁰ Sve sačuvane isprave posljednjih dvaju kaptola sadržavaju datiranje po blagdanima i ferijama.

Na samim počecima svoga djelovanja kao vjerodostojnih mjesta – zaključno s polovicom 13. stoljeća – kaptoli ponekada u formuli datacije navode i kaptolske dužnosnike koji u vrijeme pisanja isprave obavljaju određene službe na kaptolu. Zagrebački će kaptol tako – uz manje varijacije od isprave do isprave – navesti ime zagrebačkog biskupa (*episcopus*) te kaptolskog kantora (*cantor*), lektora (*lector*), kustosa (*custos*), prepošta (*prepositus*), dekana (*decanus*), arhiđakonâ (*archidiaconi*).⁵⁷¹ Uz njih se u dvije sačuvane isprave navode i kralj i ban.⁵⁷² Čazmanski kaptol u svojim dvjema već spomenutim najstarijim ispravama navodi zagrebačkog biskupa te kaptolskog prepošta, lektora, kantora, kustosa i dekana,⁵⁷³ a požeški u svojoj najstarijoj ispravi navodi kaptolskog kantora, dekana i kustosa.⁵⁷⁴ I dok ostali slavonski kaptoli polovicom 13. stoljeća prestaju s navođenjem kaptolskih dužnosnika u formuli datacije, taj je običaj u pojedinim ispravama kaptola svetog Ireneja ostao je prisutan sve do kraja promatranog razdoblja, dakle do kraja 14. stoljeća.⁵⁷⁵ Slično je i s banoštorskim kaptolom, koji imena svojih dužnosnika – prepošta, lektora, kantora i kustosa – u formulama datuma svojih isprava ponekad navodi i u prvoj polovici 14. stoljeća.⁵⁷⁶ U svim sačuvanim kaptolskim ispravama koje u formuli datacije navode kaptolske dužnosnike, navod se kaptolskih dužnosnika nalazi na samom kraju datacije, osim u jednoj

⁵⁶⁶ CD 6 1908, br. 234, 514; CD 8 1910, br. 390.

⁵⁶⁷ Najstariji dokument banoštorskog kaptola datiran blagdanom i ferijom te godinom izvještaj je kralju Karlu I. Robertu iz 1327. godine: CD 9 1911, br. 294.

⁵⁶⁸ CD 8 1910, br. 222.

⁵⁶⁹ GULIN 1998b, 31.

⁵⁷⁰ CD 6 1908, br. 160.

⁵⁷¹ CD 3 1905, br. 255, 368; CD 4 1906, br. 17, 158, 187, 225, 359. Primjera radi, u ispravi zagrebačkog kaptola iz 1234. godine (CD 3 1905, br. 368) ta formula glasi „*existente secundo Stephano Zagrabienſi episcopo, domino Mathia preposito, magistro Pangraccio archidiacono et cantore, magistro Johanne lectore, Cornelio decano, Gregorio custode*“.

⁵⁷² CD 3 1905, 295; CD 4 1906, br. 158.

⁵⁷³ CD 4 1906, br. 268, 274.

⁵⁷⁴ CD 3 1905, br. 180.

⁵⁷⁵ CD 8 1910, br. 303; CD 10 1912, br. 156, 415; CD 12 1914, br. 139; CD 15 1934, br. 266; CD 16 1976, br. 3, 36.

⁵⁷⁶ CD 8 1910, br. 390; CD 10 1912, br. 316.

ispravi kaptola svetog Ireneja iz 1335. godine⁵⁷⁷ te u dvije isprave zagrebačkog kaptola iz 1236.⁵⁷⁸ odnosno 1242.⁵⁷⁹ godine. Važno je napomenuti da je navođenje kaptolskih dužnosnika prisutno isključivo kod kaptolskih isprava, dok se kod kaptolske korespondencije taj običaj ne javlja.

Formule datacije kaptolskih isprava koje sadržavaju isključivo godinu glase primjerice *Actum est hoc anno gracie*,⁵⁸⁰ *Datum anno*,⁵⁸¹ *Anno gracie*,⁵⁸² *Datum anno Christi*,⁵⁸³ *Anno domini*,⁵⁸⁴ *Anno ab incarnatione domini*,⁵⁸⁵ *Actum anno domini*,⁵⁸⁶ *Datum anno gracie*,⁵⁸⁷ *Actum anno ab incarnatione domini*,⁵⁸⁸ *Datum et actum anno domini*,⁵⁸⁹ *Datum (anno) ab incarnatione domini*,⁵⁹⁰ *Datum anno domini*,⁵⁹¹ *Actum anno gracie*.⁵⁹² U ispravama u kojima se uz godinu javlja i navod mjeseca, takvoj bi se formuli, nakon navoda godine, dodala riječ *mense*.⁵⁹³ Važno je istaknuti da formule tipa *anno ab inacrncione domini* ne označavaju početak godine po stilu inkarnacije. Kako je već navedeno, u svim se kaptolskim ispravama početak godine računa po stilu cirkumcizije.

U kaptolskoj ispravi u pravilu se ne navodi ime pisara isprave.⁵⁹⁴ Ipak, u ispravama zagrebačkog kaptola iz pedesetih i šezdesetih godina 13. stoljeća ponekad se javlja i ime pisara, i to neposredno prije formule datuma.⁵⁹⁵ Sačuvano je i nekoliko isprava požeškog kaptola u kojima je naveden pisar isprave. One sežu od 1299 do 1337. godine.⁵⁹⁶ Navod pisara isprave i formula datuma redovito se nalaze u istoj rečenici. Primjera radi, eshatokol jedne takve isprave (isprava zagrebačkog kaptola iz 1263. godine) glasi: *Datum per manus*

⁵⁷⁷ CD 10 1912, br. 156.

⁵⁷⁸ CD 4 1906, br. 17.

⁵⁷⁹ CD 4 1906, br. 158.

⁵⁸⁰ CD 3 1905, br. 295.

⁵⁸¹ CD 3 1905, br. 368.

⁵⁸² CD 3 1905, br. 180; CD 4 1906, br. 17, 187, 225, 474; CD 5 1907, br. 707, 810.

⁵⁸³ CD 4 1906, br. 158.

⁵⁸⁴ CD 4 1906, br. 296, 359; CD 6 1908, br. 236; CD 7 1909, br. 100.

⁵⁸⁵ CD 4 1906, br. 450; CD 5 1907, br. 887; CD 7 1909, br. 99.

⁵⁸⁶ CD 4 1906, br. 412; CD 5 1907, br. 571; CD 6 1908, br. 50.

⁵⁸⁷ CD 5, 1907, br. 569; CD 6 1908, br. 16, 319, 321.

⁵⁸⁸ CD 6 1908, br. 46, 268.

⁵⁸⁹ CD 6 1908, br. 53, 355.

⁵⁹⁰ CD 4 1906, br. 411, 502.

⁵⁹¹ CD 4 1906, br. 379; CD 5 1907, br. 686, 688, 777, 808, 809, 811, 813, 844, 845, 846, 888, 947, 983, 984, 988, 61, 63; CD 6 1908, br. 15, 17, 56, 122, 130, 192, 231, 232, 233, 235, 237, 269, 270, 272, 277, 315, 336, 382, 530; CD 7 1909, br. 50; CDs 1 1998, br. 203.

⁵⁹² CD 5 1907, br. 778.

⁵⁹³ CD 3 1905, br. 255; CD 4 1906, br. 101, 268, 274.

⁵⁹⁴ STIPIŠIĆ 1985, 163.

⁵⁹⁵ CD 5 1907, br. 572, 574, 595, 599, 627, 687, 690, 709, 710, 744, 746, 776, 816, 817, 822.

⁵⁹⁶ CD 7 1909, br. 299, 337; CD 8 1910, br. 97, 100, 251; CD 9 1911, br. 334, 386; CD 10 1912, br. 234.

*magistri Michaelis lectoris ecclesie nostre, anno ab incarnatione domini millesimo ducentesimo sexagesimo tercio.*⁵⁹⁷

Od početka devedesetih godina 13. stoljeća kaptolske se isprave datiraju gotovo isključivo blagdanom i ferijom te godinom. Formula datacije tako datiranih isprava uglavnom ima oblik *Datum* + navod svetkovine (s ferijom) + *anno domini* + godina, na primjer (isprava čazmanskog kaptola iz 1384. godine) *Datum feria quarta proxima post festum omnium sanctorum anno domini millesimo trecentesimo octuagesimo quarto.*⁵⁹⁸ Ukoliko svetkovina u sebi sadrži riječ *domini* ili *Christi*, umjesto *anno domini* uglavnom će se upotrijebiti *anno eiusdem*, na primjer (isprava zagrebačkog kaptola iz 1324. godine) *Datum feria tertia post ascensionem domini, anno eiusdem MCCCXXIII.*⁵⁹⁹

Ukoliko isprava u sebi sadrži ispravu izdanu iste godine – najčešće je to slučaj s prijepisima (transumptima) isprava ili s izvješćima – ili je godina izdavanja isprave na neki drugi način već navedena u tekstu isprave, često se u formuli datuma umjesto ponavljanja već navedene godine jednostavno koriste izrazi poput *anno (domini) (superius) annotato*,⁶⁰⁰ *anno (domini) supradicto*,⁶⁰¹ *anno (domini) prenotato*,⁶⁰² *anno eiusdem quo supra*,⁶⁰³ *anno domini supra annotato*,⁶⁰⁴ *anno autem superius dicto.*⁶⁰⁵ Prije navedena godina može se i ponoviti u formuli datuma, uz dodavanje riječi *supradicto*,⁶⁰⁶ *prenotato*⁶⁰⁷ ili drugih riječi istog značenja.

Nakon provedene analize blagdana kojima slavonski kaptoli datiraju svoje isprave nije moguće uočiti da je neki kaptol više koristio jedne blagdane od drugih. Da u izboru blagdana kojim će kaptol datirati isprave nije vladao nikakav ustaljen red svjedoče i dvije isprave zagrebačkog kaptola sastavljene 28. svibnja 1398. godine – dakle istog dana – a datirane dvjema različitim svetkovinama – prva je isprava datirana blagdanom Duhova,⁶⁰⁸ a druga blagdanom svetog Urbana pape.⁶⁰⁹

⁵⁹⁷ CD 5 1907, br. 776.

⁵⁹⁸ CD 16 1976, br. 369.

⁵⁹⁹ CD 9 1911, br. 156.

⁶⁰⁰ CD 10 1912, br. 239, 448; CD 12 1914, br. 156; CD 14 1916, br. 17; CD 16 1976, br. 220, 274; CD 17 1981, br. 111, 219, 255, 387, 394; CD 18 1990, br. 351.

⁶⁰¹ CD 8 1910, br. 389; CD 12 1914, br. 234; CD 13 1915, br. 243, 329, 341; CD 14 1916, br. 36, 206; CD 15 1934, br. 68, 182, 293; CD 16 1976, br. 98, 145, 194, 316; CD 17 1981, br. 34, 118, 141, 216, 225, 257, 301.

⁶⁰² CD 14 1916, br. 16, 177.

⁶⁰³ CD 16 1976, br. 87, 89.

⁶⁰⁴ CD 18 1990, br. 197.

⁶⁰⁵ CD 9 1911, br. 457.

⁶⁰⁶ CD 16 1976, br. 46.

⁶⁰⁷ CD 14 1916, br. 129, 146; CD 16 1976, br. 290, 299; CD 17 1981, br. 253, 422; CD 18 1990, br. 209, 229.

⁶⁰⁸ CD 18 1990, br. 232.

⁶⁰⁹ CD 18 1990, br. 233.

Uz datiranje po blagdanima, kaptolske su isprave ponekada datirane i po sudskim ročištima, reambulacijama posjeda i sličnim događajima.⁶¹⁰ Na primjer, eshatokol isprave zagrebačkog kaptola koja opisuje reambulaciju posjeda Duga Resa glasi *Datum sexto die diei statucionis supradicte, anno domini millesimo trecentesimo nonagesimo quarto*.⁶¹¹ Ipak, u tekstu svake tako datirane isprave sama je reambulacija (ili drugi događaj naveden u dataciji u eshatokolu isprave) datiran po blagdanu i feriji.

Osim u eshatokolu, kaptolski prijevizi isprava formulu datuma mogu imati i na svome početku. Formula datuma tada je uklopljena u rečenicu kojom se opisuje kako je netko određenoga dana došao pred kaptol i zamolio da mu se prepíše listina. Na primjer (prijepis zagrebačkog kaptola iz 1391. godine): „... *quod in anno domini millesimo CCC^{mo} nonagesimo primo, feria sexta proxima post festum omnium sanctorum proxime preteritum Paulus, filius Andree de Bliznafeu, ad nostram personaliter veniendo presenciam exhibuit et presentavit nobis quasdam litteras priuilegiales serenissimi principis et domini domini Ludouici*...“⁶¹² U nekim se takvim prijevizima prepisana isprava nalazi na samome kraju prijepisa, dok su drugi takvi prijevizi transumpti – u tom se slučaju na kraju prijepisa može ponoviti datum naveden na početku⁶¹³ ili se može jednostavno navesti *Datum die et anno supradictis*⁶¹⁴ ili slična formula.

Rimski način datiranja dana u mjesecu u kaptolskim se ispravama gotovo nikad ne upotrebljava. Upotrebljava se u već spomenutoj ispravi kaptola svetog Ireneja iz 1276. godine⁶¹⁵ te u odluci iz 1323. godine kojom zagrebački kaptol ustanovljuje način pečaćenja javnih isprava.⁶¹⁶ Progresivni način datiranja dana u mjesecu sadrži jedna isprava zagrebačkog kaptola iz 1357. godine.⁶¹⁷ Rimskim je načinom datirana i isprava kojom čazmanski kaptol svjedoči da je proglašena papinska bula protiv češkog kralja Vjenceslava.⁶¹⁸ Uz to, to je jedina isprava koja sadrži indikciju. Navedena prva indikcija odgovara 1303. godini.

6.2. Datiranje u ispravama i izvješćima dalmatinskih kaptola

⁶¹⁰ STIPIŠIĆ 1985, 190.

⁶¹¹ CD 17 1981, br. 400.

⁶¹² CD 17 1981, br. 291.

⁶¹³ Primjerice eshatokol prijepisa zagrebačkog kaptola iz 1363. godine (CD 13 1915, br. 195): *Datum in predicto festo conuersionis beati Pauli apostoli, anno domini MCCCCLX^o tercio superius annotato*.

⁶¹⁴ Na primjer u ispravi CD 16 1976, br. 223.

⁶¹⁵ CD 6 1908, br. 160.

⁶¹⁶ CD 9 1911, br. 108.

⁶¹⁷ CD 12 1914, br. 315.

⁶¹⁸ CD 8 1910, br. 48.

I dalmatinski su kaptoli u srednjem vijeku obavljali djelatnost vjerodostojnih mjesta. Dalmatinski su se kaptoli u usporedbi sa slavonskim kaptolima znatno prije oblikovali kao crkvene ustanove, ali su svoju javnu djelatnost kao vjerodostojna mjesta razvili mnogo kasnije.⁶¹⁹ Njihova javna djelatnost kao vjerodostojnih mjesta nije bila toliko opsežna koliko ona slavonskih kaptola zbog snažne konkurencije javnog notarijata.⁶²⁰ U srednjem su vijeku kao vjerodostojna mjesta djelovali ninski, splitski, skradinski, kninski, zadarski, trogirski, šibenski i senjski kaptol.⁶²¹ Budući da šibenski kaptol vjerodostojnim mjestom postaje 1407. godine,⁶²² a najstarije sačuvane isprave senjskog kaptola – koji vjerodostojnim mjestom doduše postaje 1392. godine⁶²³ – potječu iz 15. stoljeća,⁶²⁴ u daljem tekstu nećemo odraditi formule datuma isprava tih kaptola.

Za razliku od slavonskih kaptola, koji su kao vjerodostojna mjesta počeli raditi putem običaja,⁶²⁵ dalmatinski su kaptoli dopuštenje za rad kao vjerodostojna mjesta dobivali od vladara.⁶²⁶ Pretpostavlja se da kninski kaptol kraljevo dopuštenje za obavljanje funkcije vjerodostojnog mjesta dobiva između 1371. i 1375. godine.⁶²⁷ Poput eshatokola isprava slavonskih kaptola, i eshatokoli isprava dalmatinskih kaptola, pa tako i kninskog, sastoje se isključivo od formule datuma.⁶²⁸ Formula datuma isprava kninskog kaptola sadrži datiranje po blagdanima i ferijama te godinu, čiji se početak računa po božićnom stilu (*stilus nativitatis*), po kojemu godina počinje 25. prosinca, dakle na Božić.⁶²⁹ Da se doista radi datiranju po božićnom stilu potvrđuje i formula datuma ovjerovljenog prijepisa isprave kraljice Elizabete iz 1383. godine, u kojoj između ostalog stoji: „... *sub anno nativitatis Domini millesimo trecentesimo octuagesimo tercio*...”⁶³⁰ Općenito uzevši, formula datuma isprava kninskog

⁶¹⁹ GULIN 2008, 9.

⁶²⁰ GULIN 2008, 17; KOSTRENIĆ 1930, 112, 116; ANTOLJAK 1971, 80; ANČIĆ 2005a, 16.

⁶²¹ GULIN 2008, 9.

⁶²² GULIN 2008, 201.

⁶²³ GULIN 2008, 323.

⁶²⁴ GULIN 2008, 323.

⁶²⁵ KOSTRENIĆ 1930, 102; ANTOLJAK 1971, 80.

⁶²⁶ KOSTRENIĆ 1930, 111; STIPIŠIĆ 1985, 163; ANTOLJAK 1971, 80.

⁶²⁷ GULIN 2008, 225. MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 69 – 70 drži da je kninski kaptol kraljevo dopuštenje da se može služiti autentičnim pečatom dobio između 1371. i 1381. godine, navodeći kasnije (MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 71) da su dvije najstarije poznate isprave kninskog kaptola nastale 6. studenoga 1381. godine. Međutim, GULIN 2008, 226 najstarijom sačuvanom javnom ispravom koju je izdao kninski kaptol smatra ispravu od 24. kolovoza 1376., čiji regist donosi LOPAŠIĆ 1892, 321. Ta isprava datirana je također svetkovinom s ferijom i godinom, poput ostalih isprava kninskog kaptola, te je datirana istom svetkovinom – svetim Bartulom – kao i druga najstarija sačuvana isprava kninskog kaptola, sastavljena 24. kolovoza 1381. godine. Začudo, GULIN 2008 uopće ne spominje tu drugu ispravu, kao ni MATIJEVIĆ SOKOL 1994.

⁶²⁸ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 72.

⁶²⁹ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 72.

⁶³⁰ BARBARIĆ – KOLANOVIĆ 1986, 99 – 100; MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 72 – 73.

kaptola ima oblik *Datum* + navod svetkovine (s ferijom) + *anno (domini)* + godina.⁶³¹ Takva formula datuma potpuno je identična formuli datuma u ispravama slavonskih kaptola. Ukoliko je godina izdavanja isprave već navedena u ranijem tekstu, što je čest slučaj kod prijepisa, na kraju umjesto navoda godine stoji izraz *anno domini supradicto*.⁶³² Formula datuma dvaju prijepisa od 6. studenog 1381. godine počinje riječima „*Datum et transcriptum...*“,⁶³³ dok formula spomenutog prijepisa iz 1383. godine počinje riječima „*Actum et datum...*“.⁶³⁴ Riječi *transcriptum* i *actum* odnose se na vrijeme pravnog čina, a riječ *datum* na vrijeme izdavanja isprave.⁶³⁵ U ispravama kninskog kaptola rijetko se navodi mjesto izdavanja isprave.⁶³⁶ Iznimke su spomenuti prijepis iz 1383. godine⁶³⁷ i izvještaj kralju Sigismundu od 20. kolovoza 1397. godine,⁶³⁸ u kojima je mjesto izdavanja isprave uklopljeno u formulu datuma. U regestu najstarije sačuvane isprave kninskog kaptola stoji da je ona izdana u kapeli svetog Bartula,⁶³⁹ dakle vjerojatno i ta isprava – čiji nam tekst nije dostupan – sadrži mjesto izdavanja isprave uklopljeno u formulu datuma. Navedena *data topica*, koja kao mjesto izdavanja isprava navode katedralu svetog Bartula, poklapaju se s datumima dviju najstarijih sačuvanih isprava kninskog kaptola, izdanih upravo na blagdan svetog Bartula – 24. kolovoza – i datiranih, naravno, upravo tim blagdanom.⁶⁴⁰ Takvo datiranje nije slučajno – i prije no što je kninski kaptol obavljao funkciju vjerodostojnog mjesta stranke su dolazile pred kninskog biskupa obavljati pravne poslove, kako to potvrđuje isprava od 24. kolovoza 1356. godine.⁶⁴¹ Formula datuma više puta spominjanog prijepisa isprave kraljice Elizabete iz 1383. godine razlikuje se od formula datuma ostalih isprava kninskog kaptola. Osim što se u njoj navodi i mjesto izdavanja isprave, formula datuma sadrži i indiciju te godinu vladanja pape.⁶⁴² Takva je formula svojom sličnošću s formulama datuma isprava zadarskog⁶⁴³ i

⁶³¹ Takav oblik formule datuma imaju isprave CD 16 1976, br. 177; CD 18 1990, br. 55, 157, 158, 271, 335; KLAČIĆ 1917, 109 (br. III).

⁶³² CD 18 1990, br. 55, 271; KLAČIĆ 1917, 109 (br. III).

⁶³³ ŠIŠIĆ 1905, br. XIX, XX.

⁶³⁴ BARBARIĆ – KOLANOVIĆ 1986, 99 – 100; MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 72.

⁶³⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 73. U navedenim se slučajevima vrijeme pravnog čina i vrijeme izdavanja isprave, naravno, podudaraju.

⁶³⁶ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 73.

⁶³⁷ BARBARIĆ – KOLANOVIĆ 1986, 99 – 100; MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 72 – 73: „*Actum et datum Tenini, in ecclesia nostra cathedrali Sancti Bartoli...*“.

⁶³⁸ CD 18 1990, br. 170: „*Datum Tininii...*“.

⁶³⁹ LOPAŠIĆ 1892, 321.

⁶⁴⁰ LOPAŠIĆ 1892, 321; CD 16 1976, 177.

⁶⁴¹ ANČIĆ 2005a, br. I. I ta je isprava datirana blagdanom svetog Bartula.

⁶⁴² BARBARIĆ – KOLANOVIĆ 1986, 99 – 100; MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 72 – 73. Cijela formula datuma glasi: „*Actum et datum Tenini, in ecclesia nostra cathedrali Sancti Bartoli, sub anno nativitatis Domini millesimo trecentesimo octuagesimo tertio, indictione sexta, die (...) temporeque sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Urbani, divina providentia pape sexti, pontificatu eiusdem anno quinto*“.

⁶⁴³ Primjerice CD 18 1990, br. 86, 251, 255, 258, 284, 296, 304, 353.

splitskog⁶⁴⁴ kaptola pokazatelj utjecaja tih kaptola, ali i notarijata, na isprave kninskog kaptola.⁶⁴⁵ Neuobičajena je i formula datuma spomenutog izvješća kralju Sigismundu od 20. kolovoza 1397. godine, koja je udružena s formulom koroboracije, a inače sadrži jednake elemente datiranja kao i ostale isprave kninskog kaptola.⁶⁴⁶

Trogirski kaptol vjerodostojnim mjestom postaje 11. svibnja 1383. godine, kada mu kraljica Marija daruje novi pečat s likom svetog Lovre.⁶⁴⁷ Od diplomatskog materijala trogirskog kaptola iz 14. stoljeća sačuvan je izvještaj kralju Sigismundu od 16. srpnja 1397. godine o obilasku posjeda splitske nadbiskupske menze na području Omiša.⁶⁴⁸ Datiran je svetkovinom – blagdanom svete Margarete – s ferijom te godinom. U tekstu izvješća sam obilazak posjeda datiran je istom svetkovinom.

Sačuvani diplomatski materijal skradinskog kaptola također je malobrojan.⁶⁴⁹ Sačuvani su isprava iz 1304. godine kojom ban Pavao i građani Skradina sklapaju mir⁶⁵⁰ te prijepis oporuke nastao 1399. godine.⁶⁵¹ Obje su isprave datirane godinom, indikcijom i progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu. Isprava iz 1304. godine uz to sadrži i navod pape. Kao i kod isprava kninskog i trogirskog kaptola, početak se godine računa po božićnom stilu, što potvrđuje formula datuma isprave iz 1304. godine (*anno nativitatis*). U obje se isprave unutar formule datuma navodi i mjesto izdavanja isprave.⁶⁵²

Slično su datirane i isprave ninskog kaptola. Taj je kaptol prvi među dalmatinskim kaptolima počeo obavljati funkciju vjerodostojnog mjesta – najstarija sačuvana isprava toga kaptola potječe iz 1258. godine.⁶⁵³ Ta je isprava datirana godinom i progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu. Iduća sačuvana isprava ninskog kaptola skoro je cijelo stoljeće mlađa – sastavljena je 1349. godine.⁶⁵⁴ Od tada pa sve do polovice osamdesetih godina 14. stoljeća formule datuma sadržavat će godinu, indikciju, progresivni način datiranja dana u

⁶⁴⁴ Primjerice CD 15 1934, br. 80, 87; CD 16 1976, br. 234; CD 17 1981, br. 127; CD 18 1990, br. 38, 76, 167.

⁶⁴⁵ MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 73.

⁶⁴⁶ CD 18 1990, br. 170; MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 74.

⁶⁴⁷ CD 16 1976, br. 288; GULIN 2008, 168; KOSTRENIĆ 1930, 112.

⁶⁴⁸ CD 18 1990, br. 161.

⁶⁴⁹ GULIN 2008, 205.

⁶⁵⁰ CD 8 1910, br. 72.

⁶⁵¹ CD 18 1990, br. 322.

⁶⁵² „Datum [in] Scardona cathedralis ecclesiae“ u ispravi iz 1304. godine te „Datum Scardone in nostra cathedrali ecclesia sancte Marie“ u ispravi iz 1399. godine.

⁶⁵³ CD 5 1907, br. 618; ANČIĆ 2005a, 26; GULIN 2008, 284.

⁶⁵⁴ CD 11 1913, br. 395. GULIN 2008, 285 daje naslutiti da je druga najstarija sačuvana isprava ninskog kaptola oporuka Ljubavca iz Skradina iz 1280. godine (CD 6 1908, br. 297), koju on navodno pravi pred ninskim kaptolom. Međutim, zapravo se radi o prijepisu ninskog kaptola iz 1402. godine oporuke koja je doista sastavljena 1280. godine, ali nije djelo ninskog kaptola.

mjesecu te godinu papinog pontifikata.⁶⁵⁵ Sredinom osamdesetih godina iz formule datuma nestaje godina papinog pontifikata, dok ostali elementi datacije ostaju nepromijenjeni.⁶⁵⁶ Posljednji se dan u mjesecu označava s *die ultimo*.⁶⁵⁷ Početak godine računa se po božićnom stilu, što je razvidno iz samih formula, od kojih je najčešća (*sub*) *anno natiuitatis (domini)*.⁶⁵⁸ Indikcija je rimska.⁶⁵⁹ U svim je ispravama ninskog kaptola navedeno i mjesto njihova izdavanja.⁶⁶⁰ Općenito, formula datuma isprava ninskog kaptola ima oblik *Actum et datum* + mjesto + *sub anno natiuitatis domini* + godina + indikcija + dan i mjesec (+ godina papinog pontifikata). Kaptolska korespondencija datirana je drugačije. Izvještaj banu Nikoli iz 1363. godine datiran je svetkovinom s ferijom i godinom,⁶⁶¹ dok je izvještaj kralju Sigismundu iz 1397. godine datiran progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu te indikcijom, dakle bez navoda godine.⁶⁶²

Sačuvana srednjovjekovna građa zadarskog i splitskog kaptola znatno je obimnija od građe ostalih dalmatinskih kaptola, ponajprije zahvaljujući sačuvanim registrima isprava tih kaptola. Sačuvana su četiri registra zadarskog i jedan registar splitskog kaptola.⁶⁶³ Te su registre pisali javni bilježnici, čijim su se uslugama služili zadarski i splitski kaptol kroz cijelo svoje djelovanje kao mjesta javne vjere.⁶⁶⁴

Zadarski kaptol vjerodostojnim mjestom postaje 21. siječnja 1371. godine, kada mu kralj Ludovik podjeljuje pravo korištenja autentičnog pečata.⁶⁶⁵ Najstariji poznati javni bilježnik u službi zadarskog kaptola bio je splitski kanonik Ilija, koji je sastavio četiri najstarije sačuvane isprave toga kaptola. Dvije najstarije isprave – prijepisi vladarskih naloga – nisu datirane, a sastavljene su 1371.,⁶⁶⁶ odnosno 1373. godine.⁶⁶⁷ Treća je Ilijina isprava – od 24. travnja 1374. godine – datirana progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu,

⁶⁵⁵ CD 11 1913, br. 395; CD 13 1915, br. 56; CD 14 1916, br. 42, 102; CD 15 1934, br. 76; CD 16 1976, br. 48, 221, 256.

⁶⁵⁶ CD 16 1976, br. 382; CD 17 1981, br. 262, 367; CD 18 1990, br. 53, 85, 317, 323.

⁶⁵⁷ CD 17 1981, br. 262.

⁶⁵⁸ CD 13 1915, br. 56; CD 14 1916, br. 42, 102; CD 15 1934, br. 76; CD 16 1976, br. 48, 221, 256; CD 17 1981, br. 262, 367; CD 18 1990, br. 53, 85.

⁶⁵⁹ Naime, kada bi indikcija bila bedanska (kao u obližnjem Zadru), indikcija za datume poslije 24. rujna bila bi za jedan veća od standardne (one očitane u tablici indikcija). Međutim, to se u ispravama ninskog kaptola ne događa, usp. isprave CD 13 1915, br. 56 (od 2. prosinca 1360.); CD 16 1976, br. 48 (od 4. prosinca 1379.); CD 18 1990, br. 53 (od 8. studenog 1395.).

⁶⁶⁰ Formula mjesta najčešće glasi „*None in nostra cathedrali ecclesia sancti Anselmi*“ i slično. CD 17 1981, br. 262; CD 18 1990, br. 53, 85, 317, 323.

⁶⁶¹ CD 13 1915, br. 226.

⁶⁶² CD 18 1990, br. 172.

⁶⁶³ ANČIĆ 2005a, 11.

⁶⁶⁴ ANČIĆ 2005a, 52; GULIN 2008, 111.

⁶⁶⁵ CD 14 1916, br. 221; GULIN 2008, 269; ANČIĆ 2005a, 47; MATIJEVIĆ SOKOL 1994, 69; KOSTRENIĆ 1930, 111 – 112.

⁶⁶⁶ CD 14 1916, br. 288.

⁶⁶⁷ KATIĆ 1955, br. IX.

godinom i indikcijom.⁶⁶⁸ Tek četvrta Ilijina isprava – prijepis sastavljen 8. ožujka 1378. godine⁶⁶⁹ – sadrži sve elemente datacije koje će sadržavati sve isprave zadarskog kaptola do kraja promatranog razdoblja – godinu, indikciju, progresivni način datiranja dana u mjesecu i godinu papinog pontifikata. Na temelju dviju navedenih datiranih Ilijinih isprava možemo zaključiti da on početak godine računa po božićnom stilu te koristi rimsku indikciju.⁶⁷⁰

Najstariji sačuvani registar zadarskog kaptola sadrži 107 isprava koje je sastavio javni bilježnik Petar zvan Perencan, a pokriva vremensko razdoblje od 1380. do 1392. godine.⁶⁷¹ Formula datuma Petrovih isprava najčešće se nalazi u sredini dokumenta, neposredno nakon formule kojom se kazuje da je kaptol naložio javnom notar i kaptolskom pisaru – dakle Petru – da zabilježi pravni čin u registar, izda ga kao ispravu te potvrdi kaptolskim pečatom. Ponekad se formula datuma nalazi i na kraju isprave, nakon iste formule.⁶⁷² Sadrži godinu, indikciju, progresivni način datiranja dana u mjesecu i godinu papinog pontifikata. Opći oblik formule datuma je *curente anno a natiuitate domini nostri Iesu Christi* + godina + indikcija + dan i mjesec + godina papinog pontifikata. Ukoliko se nalazi na kraju dokumenta, formula datuma može započeti izrazom *Actum Iadre*.⁶⁷³ Već je iz te formulacije jasno da Petar početak godine računa po božićnom stilu te uz to – naravno – koristi i rimsku indikciju. To potvrđuju, nadalje, i sami navodi godina i indikcija u Petrovim dokumentima, preciznije rečeno – one isprave u kojima Petar mijenja godinu i indikciju u odnosu na prethodne isprave.⁶⁷⁴ Međutim, pri kraju registra Petar mijenja dataciju svojih isprava. Posljednjih šest isprava u registru datirane su stilom inkarnacije i bedanskom indikcijom, iako formula i dalje glasi *curente anno a natiuitate domini nostri Iesu Christi*, što inače označava datiranje godinom s početkom po božićnom stilu.⁶⁷⁵ Osim isprava navedenih u registru, od kojih su tri sačuvane i kao zasebne

⁶⁶⁸ KATIĆ 1955, br. X.

⁶⁶⁹ ANČIĆ 2005a, br. IV.

⁶⁷⁰ Kada bi početak godine računao po stilu inkarnacije te koristio bedansku indikciju (kao što je, vidjet ćemo, slučaj kod nekih javnih bilježnika koji koju godinu kasnije sastavljaju isprave zadarskog kaptola), njegova bi isprava od 8. ožujka imala indikciju 2, a ne 1.

⁶⁷¹ KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007a, 9; ANČIĆ 2005a, 55.

⁶⁷² Takve su isprave na primjer KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, br. 1, 2, 6, 7, 9, 22, 23.

⁶⁷³ KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, br. 6, 7, 32.

⁶⁷⁴ U tom su smislu posebno važne isprave KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, br. 52 i 63 jer su nastale u razdoblju između Božića i 1. siječnja. One su najbolji pokazatelj da se Petar služi božićnim stilom i indikcijom koja počinje 25. prosinca.

⁶⁷⁵ KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, br. 101 – 106. (Isprava br. 107 nedovršena je isprava, tako da nema formulu datuma.) Posljednja isprava datirana božićnim stilom i rimskom indikcijom u Petrovom registru isprava je br. 98, od 10. svibnja 1390. godine, 13. indikcije. Isprave br. 99 i 100 nisu cjeloviti dokumenti, tako da nemaju formule datuma. Isprava br. 101 datirana je 26. siječnja 1390. godine i 14. indikcijom. Upravo je indikcija pokazatelj da se ne radi o naknadno dopisanoj ispravi, nego da se – kao i u slučaju preostalih pet cjelovitih isprava do kraja registra – poštuje kronološki red. Da se kod datacije posljednjih isprava u Petrovom registru radi o bedanskoj indikciji nije moguće pokazati na temelju podataka u tim dokumentima, ali je iz ostalih sačuvanih registara zadarskog kaptola jasno da bilježnici uz stil inkarnacije koriste upravo tu indikciju.

pergamene,⁶⁷⁶ poznajemo još dvije Petrove kaptolske isprave koje nisu navedene u registru.⁶⁷⁷ One su datirane na isti način kao isprave navedene u registru.

Registar idućeg javnog bilježnika koji je radio kao pisar zadarskog kaptola – Artikucija iz Rivignana – sadrži 73 isprave i obuhvaća vremensko razdoblje od 1389. do 1396. godine.⁶⁷⁸ Formula datuma Artikucijevih isprava nalazi se u eshatokolu i sadrži standardne elemente – godinu, indikciju, progresivni način datiranja dana u mjesecu i godinu papinog pontifikata. Opća formula datuma glasi *Datum et actum* + mjesto + *currente anno domini nostri Iesu Christi ab incarnatione* + godina + indikcija + dan i mjesec + godina papinog pontifikata. Već takva formula pokazuje da Artikucije početak godine računa po stilu inkarnacije, što potvrđuju i sami navodi godina u njegovim ispravama.⁶⁷⁹ Uz to, Artikucije koristi bedansku indikciju.⁶⁸⁰ Formula datuma prijepisa donekle se razlikuje od formule datuma ostalih isprava – ima oblik *Datum* + mjesto + dan i mjesec + *anno ab incarnatione dominica* + godina + indikcija + godina papinog pontifikata.⁶⁸¹

Posljednji sačuvani registar zadarskog kaptola koji sadrži isprave iz 14. stoljeća sadrži 64 isprave nastale od 1393. do 1396. godine, a vodio ga je bilježnik Petar de Serčana.⁶⁸² Velik broj pogrešaka i ispravaka, nedovršenih isprava i nacrti budućih isprava te promiješan kronološki red isprava daju naslutiti da se ne radi o registru, već o notarovoj pomoćnoj bilježnici.⁶⁸³ Formula datuma redovito se nalazi u eshatokolu isprave i sadrži iste elemente datuma kao i isprave u dva prethodno opisana registra. Međutim, ako je dokument donesen samo u obliku nacrti, njegova se formula datuma nalazi na početku – kao kratka bilješka u kojoj se navode godina, indikcija, dan i mjesec.⁶⁸⁴ Rjeđe se takva štura formula datuma nalazi na kraju isprave; to je slučaj kod onih isprava kod kojih Petar nije zapisivao sve formalne elemente isprave, nego umjesto formulaičnih dijelova isprave jednostavno zapisao *ut supra* ili *etc.*⁶⁸⁵ Cjelovita formula datuma Petrovih isprava ima oblik *Datum et actum* + mjesto +

⁶⁷⁶ KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, br. 37 = CD 16 1976, br. 424; KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, br. 56 = CD 17 1981, br. 109; KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, br. 77 = CD 17 1981, br. 172.

⁶⁷⁷ KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b, Dodatak, br. 1; CD 17 1981, br. 184.

⁶⁷⁸ ANČIĆ 2005a, 55. Vidimo da je u službi kaptolskih pisara moglo istovremeno raditi i više pisara, što je bila uobičajena praksa. ANČIĆ 2005a, 55 – 56.

⁶⁷⁹ Artikucije primjerice mijenja godinu u ispravama od 27. ožujka 1390. (ANČIĆ 2005b, br. 13), 10. travnja 1391. (ANČIĆ 2005b, br. 28), 29. ožujka 1392. (ANČIĆ 2005b, br. 39), 5. travnja 1393. godine (ANČIĆ 2005b, br. 57).

⁶⁸⁰ Tako primjerice prvom indikcijom Artikucije datira isprave pisane od 21. listopada 1392. (ANČIĆ 2005b, br. 47) do 30. kolovoza 1393. godine (ANČIĆ 2005b, br. 63).

⁶⁸¹ ANČIĆ 2005b, br. 1, 2, 70.

⁶⁸² ANČIĆ 2009a, 10.

⁶⁸³ ANČIĆ 2009a, 9 – 10.

⁶⁸⁴ Takve su isprave (nacrti) ANČIĆ 2009b, br. 12, 13, 32, 45 – 49, 51 – 54. Neki od tih nacrti imaju dataciju koja se poziva na dataciju prethodne isprave, npr. *Ea die*. i slično.

⁶⁸⁵ ANČIĆ 2009b, br. 23, 33, 50.

currente anno incarnationis domini nostri Ihesu Christi + godina + indikcija + dan i mjesec + godina papinog pontifikata. Takva formula pokazuje da Petar početak godine računa po stilu inkarnacije, a to potvrđuju i datumi isprava u kojima se mijenja godina.⁶⁸⁶ Uz početak godine po stilu inkarnacije, Petar se, kao i Artikucije, koristi bedanskom indikcijom.⁶⁸⁷ Zanimljiva je isprava od 8. veljače 1395. godine,⁶⁸⁸ koja je datirana po božićnom stilu. Formula datuma te isprave umjesto uobičajenog „*currente anno inacrnationis...*“ glasi „*currente anno natiuitatis...*“, a sama je isprava datirana 1395. godinom, dok su isprava koja joj u registru prethodi⁶⁸⁹ te isprava koja slijedi nakon nje⁶⁹⁰ datirane 1394. godinom – dakle očito godinom po stilu inkarnacije, budući da se radi o mjesecu veljači. Da se ne radi o ispravi koja je naknadno – mimo kronološkog reda – upisana u registar, što je u Petrovom registru čest slučaj, pokazuje indikcija, koja je jednaka indikciji prethodne i sljedeće isprave.

Uza sve navedeno, sačuvano je još nekoliko isprava zadarskog kaptola iz 14. stoljeća. Registar Vannesa pokojnog Bernarda iz Firma nije sačuvan, a poznajemo ga samo iz regista nastalih u 18. stoljeću.⁶⁹¹ Ipak, od istog je bilježnika sačuvana jedna kaptolska isprava, unesena u registar običnih bilježničkih isprava, nastala 1396. godine – nekoliko godina prije no što je počeo voditi svoj kaptolski registar.⁶⁹² Ta je isprava⁶⁹³ datirana uobičajenim elementima datacije isprava zadarskog kaptola, no zanimljivo je da je Vannes formulu papinog pontifikata – element formule datuma karakterističan za kaptolske isprave – dopisao naknadno, na rubu stranice, te uz to još zaboravio navesti godinu papinog pontifikata, što jasno pokazuje da mu sastavljanje kaptolskih isprava nije bio uobičajen posao u to vrijeme.⁶⁹⁴

Ispravu zadarskog kaptola od 8. lipnja 1396. godine⁶⁹⁵ sastavio je bilježnik Vannes pokojnog Andreucija iz Firma, o čijem djelovanju kao bilježnika i kao kaptolskog pisara nemamo nikakvih podataka.⁶⁹⁶ Isprava je datirana elementima datacije uobičajenima za isprave zadarskog kaptola.

⁶⁸⁶ Tako je, na primjer, posljednja isprava datirana 1395. godinom sastavljena 3. ožujka 1395. (odnosno, po suvremenom računanju, 1396.) godine (ANČIĆ 2009b, br. 43), a prva isprava datirana 1396. godinom 24. travnja 1396. godine (ANČIĆ 2009b, br. 44).

⁶⁸⁷ Primjera radi, isprava sastavljena 21. kolovoza 1394. godine (ANČIĆ 2009b, br. 16) datirana je drugom indikcijom, a sljedeća po redu isprava, sastavljena 27. listopada iste godine (ANČIĆ 2009b, br. 17), trećom indikcijom.

⁶⁸⁸ ANČIĆ 2009b, br. 19.

⁶⁸⁹ ANČIĆ 2009b, br. 17. Isprava br. 18 nije dovršena te nema formulu datuma.

⁶⁹⁰ ANČIĆ 2009b, br. 20. Zanimljivo je da je ta isprava nastala istoga dana kada i spomenuta isprava datirana godinom po božićnom stilu.

⁶⁹¹ ANČIĆ 2005a, 55; ANČIĆ 2009a, 7.

⁶⁹² ANČIĆ 2009a, 7.

⁶⁹³ JAKŠIĆ 2009, 147 – 152.

⁶⁹⁴ JAKŠIĆ 2009, 151.

⁶⁹⁵ CD 18 1990, br. 96.

⁶⁹⁶ ANČIĆ 2005a, 56.

Sačuvano je još sedam pergamentskih isprava zadarskog kaptola što ih je sastavio nepoznati bilježnik.⁶⁹⁷ Mladen Ančić smatra da je sastavljač tih isprava – sastavljenih 1398. i 1399. godine – zadarski kanonik i općinski zaprisegnuti bilježnik Matej Salašić.⁶⁹⁸ Matej isprave datira istim elementima kojima su datirane i ostale isprave zadarskog kaptola. Opća formula datuma njegovih isprava glasi (*Actum et*) *Datum* + mjesto + *sub anno natiuitatis domini nostri Jesu Christi* + godina + indikcija + dan i mjesec + godina papinog pontifikata. Ta formula, ali i sami navodi godina i indikcija u ispravama, pokazuje da Matej početak godine računa po božićnom stilu te koristi rimsku indikciju.⁶⁹⁹ Ančić činjenicu da Matej početak godine računa po božićnom stilu ističe kao njegovu specifičnu karakteristiku,⁷⁰⁰ s čime se ne možemo složiti; naime, vidjeli smo da su početak godine po božićnom stilu računali i bilježnici Ilija i Petar Perencan.

U historiografiji se razilaze mišljenja oko vremena početka djelovanja splitskog kaptola kao vjerodostojnog mjesta. Ante Gulin tvrdi da splitski kaptol kao vjerodostojno mjesto počinje raditi početkom šezdesetih godina 14. stoljeća,⁷⁰¹ ostajući pri toj tvrdnji i nakon što je Mladen Ančić pokazao da najstarija sačuvana isprava (izvješće) splitskog kaptola potječe iz prve polovice 1358. godine.⁷⁰² To izvješće – kao i najstarije isprave zadarskog kaptola – nema formule datuma.⁷⁰³ Već iduća poznata isprava splitskog kaptola ima dataciju (sastavljena je 9. svibnja 1358. godine), ali nam je poznata samo iz regesta kojeg je sastavio Lucius.⁷⁰⁴

⁶⁹⁷ CD 18 1900, br. 251, 255, 258, 284, 296, 304, 353.

⁶⁹⁸ ANČIĆ 2005a, 56. Ipak, Ančić tvrdi da je sačuvano šest Matejevih isprava; iz nepoznatog razloga ne navodi ispravu od 6. listopada 1398. godine (CD 18 1990, br. 258). Da je i tu ispravu sastavio isti pisar svjedoči – između ostalog – i njezina formula datuma, koja je jednaka formulama datuma preostalih šest isprava.

⁶⁹⁹ Tako su sve Matejeve isprave koje su datirane 1398. godinom datirane šestom indikcijom (CD 18 1990, br. 251, 255, 258, 284), a sve isprave koje su datirane 1399. godinom sedmom indikcijom (CD 18 1990, br. 296, 304, 353). Još konkretnije, dvije najstarije sačuvane Matejeve isprave – sastavljene 17. i 25. rujna 1398. godine (CD 18 1990, br. 251, 255) datirane su istom, šestom indikcijom. Da je koristio bedansku indikciju, Matej bi potonju ispravu datirao sedmom indikcijom, koja bi počela 24. rujna 1398. godine.

⁷⁰⁰ ANČIĆ 2005a, 58. Od sedam u izvorniku sačuvanih Matejevih kaptolskih isprava Ančić pritom navodi samo jednu – onu od 12. veljače 1399. godine (CD 18 1990, br. 296) – ističući da je datirana po božićnom stilu, no da u njoj ne stoji izraz „*a natiuitate*“ – oznaka datiranja po božićnom stilu. Međutim, ne samo da u navedenoj ispravi stoji izraz „*sub anno natiuitatis*“, već je i preostalih šest Matejevih kaptolskih isprava datirano na potpuno jednak način.

⁷⁰¹ GULIN 1998a, 207.

⁷⁰² ANČIĆ 2005a, 39; GULIN 2008, 69.

⁷⁰³ ANČIĆ 2005a, 39, br. II. Ančić smatra da je neuobičajena forma tog izvješća, što uključuje i nepostojanje formule datuma, pokazatelj da autor još nije do kraja svladao vještinu sastavljanja takvih dokumenata. Iako nema formule datuma, u izvješću se navodi kada je proveden postupak o kome se izvještava – provedba postupka datiranja je svetkovinom i ferijom.

⁷⁰⁴ ANČIĆ 2005a, 39, br. III.

Kako je već navedeno, splitski je kaptol u svome radu kao vjerodostojnog mjesta koristio usluge javnih bilježnika te je sačuvan i jedan registar kaptolskih isprava.⁷⁰⁵ Međutim, taj registar do sada nije objavljen; stoga ćemo formule datuma isprava splitskog kaptola promatrati mahom na primjeru isprava objavljenih u *Diplomatičkom zborniku*.

Isprave splitskog kaptola datirane su godinom s početkom po božićnom stilu te rimskom indikcijom, što pokazuju kako izričaji u samim formulama datuma,⁷⁰⁶ tako i podudaranje godine i njezine odgovarajuće indikcije kroz cijelo trajanje godine.⁷⁰⁷ Uz to, najčešće se datira i progresivnim načinom datiranja dana u mjesecu te godinom papinog pontifikata. U nekoliko isprava godina papinog pontifikata nije navedena,⁷⁰⁸ a jedna je isprava datirana bolonjskim načinom – tu je ispravu sastavio splitski kanonik i javni bilježnik Jakov.⁷⁰⁹ Isprava od 27. kolovoza 1369. godine datirana je svetkovinom s ferijom, godinom i indikcijom,⁷¹⁰ a isprava od 30. rujna 1364. godine svetkovinom s planetom – što je poprilično neuobičajena kombinacija – te godinom, indikcijom i godinom papinog pontifikata.⁷¹¹ Formula koroboracije u ispravama splitskog kaptola često se nalazi unutar formule datuma.⁷¹² Redovito se uz formulu datuma izriče i mjesto izdavanja isprave.⁷¹³

⁷⁰⁵ ANČIĆ 2005a, 11.

⁷⁰⁶ Primjerice „(sub) anno (domini) ab eius natiuitate“ (CD 14 1916, br. 151; CD 15 1934, br. 80; KATIĆ 1955, 153 – 164), „anno nativitatis domini nostri Iesu Christi currente“ (CD 18 1990, br. 76). Česta je i jednostavnija formula „(sub) anno domini“, koja također označava početak godine po božićnom stilu (primjerice CD 13 1915, br. 292; CD 15 1934, br. 29, 87).

⁷⁰⁷ Nijedna sačuvana isprava splitskog kaptola nije sastavljena između Božića i 1. siječnja; ipak, iz navedenih formula jasno je da se radi o datiranju godinom s početkom prema božićnom stilu te rimskom indikcijom koja počinje 25. prosinca.

⁷⁰⁸ CD 14 1916, br. 151; CD 15 1934, br. 29; CD 18, br. 160.

⁷⁰⁹ CD 18 1990, br. 76.

⁷¹⁰ CD 14 1916, br. 151.

⁷¹¹ CD 13 1915, br. 292. Tu ispravu Ante Gulin smatra najstarijom sačuvanom ispravom splitskog kaptola (GULIN 1998, 207; GULIN 2008, 70).

⁷¹² CD 13 1915, br. 292; CD 14 1916, br. 151; CD 15 1934, br. 29; CD 16 1976, br. 234; CD 18 1990, br. 167.

⁷¹³ Na primjer u ispravi od 25. srpnja 1395. godine (CD 18 1990, br. 38): „Datum Spalati in nostra capitulari cathedrali et metropolica sancti Domnii“.

7. Zaključak

Na temelju svega navedenoga možemo zaključiti sljedeće:

Isprave hrvatskih narodnih vladara sačuvane su isključivo u prijepisima. Zbog malog broja sačuvanih isprava iz ranoga srednjeg vijeka, sve su isprave hrvatskih narodnih vladara zaokupljale veliku pažnju povjesničara. Dok su neke isprave očiti falsifikati, za neke je moguće reći da imaju vjerodostojnu jezgru, ali da prvotno nisu bile sastavljene u onom obliku u kojem su do nas došle. Do takvih se zaključaka može doći – između ostaloga – i analizom formula datuma tih isprava, kako je ranije u tekstu pokazano.

Od kraja 12. stoljeća počinje se javljati pravilnost u unutarnjim karakteristikama isprava ugarsko-hrvatskih kraljeva. Formula datuma nalazi se u eshatokolu. Od vladavine kralja Bele IV. počinje redovito označavanje dana u mjesecu u kraljevskim ispravama. Eshatokol svečanih isprava sadrži navod kancelara, godinu po kršćanskoj eri, godinu kraljeva vladanja i rimski način brojanja dana u mjesecu. Svečani privilegiji, uz to, sadrže i dignitarij. Indikcija se u takvim ispravama rijetko pojavljuje. Ostale isprave ugarsko-hrvatskih kraljeva, kao i mandati, sadrže mjesto izdavanja isprave, navod svetkovine s ferijom i godinu. Na potonji su način datirane i banske isprave. Uz datiranje po svetkovinama, u banskim se ispravama javlja i datiranje po terminima – najčešće sudskim ročištima ili banskim saborima. Isprave ugarsko-hrvatskih kraljeva, kao i banske isprave, datirane su stilom cirkumcizije. Promjena dinastija na ugarsko-hrvatskom prijestolju nije utjecala na oblik formule datuma kraljevskih isprava.

Formula datuma notarskih isprava nalazi se u protokolu te sadrži godinu, indiciju, navod dana u mjesecu bolonjskim ili progresivnim načinom te navod dužnosnika koji obavljaju vlast u gradu u kojem je isprava nastala. Ponekad se u protokolu nalazi i mjesto redigiranja isprave. Najstarije notarske isprave često su datirane samo godinom ili godinom i mjesecom. Stil inkarnacije do kraja je promatranog razdoblja ostao prisutan samo u notarskoj praksi Zadra i Paga, dok su ostale dalmatinske komune nakon početnog korištenja stila inkarnacije prelazile tijekom trinaestog i četrnaestog stoljeća na stil cirkumcizije ili božićni stil. Uz stil inkarnacije koristi se – u ranijem razdoblju – bizantska indicija, a kasnije bedanska indicija. Uz stil cirkumcizije i božićni stil redovito se koristi rimska indicija. Bolonjski način datiranja dana u mjesecu tijekom promatranog razdoblja nestaje iz upotrebe u notarskoj praksi svih dalmatinskih komuna, a zamjenjuje ga progresivni način brojanja dana u mjesecu.

Formula datuma isprava slavonskih kaptola nalazi se u eshatokolu i sastoji se od navoda svetkovine s ferijom te godine, početak se koje računa po stilu cirkumcizije. U počecima svoga djelovanja kao vjerodostojnih mjesta, u 13. stoljeću, kaptoli su isprave datirali samo godinom te, ponekad, navodom kaptolskih dostojanstvenika. Kaptolske su isprave ponekad datirane i terminom, primjerice sudskim ročištem.

I formula datuma isprava dalmatinskih kaptola nalazi se u eshatokolu. Formule datuma isprava kninskog kaptola svojim oblikom uglavnom podsjećaju na isprave slavonskih kaptola. Datacije isprava ostalih dalmatinskih kaptola sadrže godinu, indikciju i progresivni način datiranja dana u mjesecu, dakle elemente koje sadrže i datacije notarskih isprava. To je i logično, budući da su isprave nekih kaptola – primjerice zadarskog i splitskog – redovito sastavljali notari. Isprave zadarskog kaptola datirane su stilom inkarnacije ili božićnim stilom, dok su isprave ostalih dalmatinskih kaptola datirane božićnim stilom. Za razliku od notarskih isprava, u kaptolskim se ispravama redovito navodi i godina papina pontifikata.

8. Summary

This paper deals with the chronological systems which were used in the Middle Ages in the Croatian historical space. Various eras, styles, cycles, and methods of indicating the days of the month are taken into consideration. The auxiliary science of history which deals with these issues is called chronology. The best historical sources for studying the chronological systems of the Middle Ages are the deeds. The paper is divided into two big units. The first deals with the documents and inscriptions of the Early Middle Ages, with special attention to the deeds of the Croatian rulers. None of these deeds is retained in its original form, and there are some fake deeds among them. The understanding of the chronological systems can help us to discover the eventual authentic core of these documents. The second unit deals with the documents of the High and Late Middle Ages, until the end of the 14th century. In that period, the deeds were issued by Hungarian-Croatian kings, their deputies (e.g. *ban*), public notary services and chapters. The dates of all these types of documents are analyzed. There are two types of deeds issued by the Hungarian-Croatian kings' office. The first type is the more solemn type of deeds. The dates of these deeds contain the name of the king's chancellor, the year of the Common Era, the year of the king's reign, the Roman dating system and – sometimes – the indiction. The less solemn deeds, and the deeds of king's deputies, such as *ban*, contain the date of the liturgical calendar and the year of the Common Era. The dates of the documents of the public notary service, predominant on the east Adriatic coast, contain the year of the Common Era, the indiction, Bononian or progressive method of indicating the day of the month and the names of the rulers ruling the town at the time of the issuing of the document. The dates of the documents of the Slavonian chapters resemble those of the less solemn deeds of the Hungarian-Croatian kings, while the dates of the documents of the Dalmatian chapters mainly resemble those of the documents of the public notary service.

9. Bibliografija

- ANČIĆ 2005a Mladen ANČIĆ. „Splitski i zadarski kaptol kao „vjerodostojna mjesta“.“ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 11 (2005.): 11 – 77.
- ANČIĆ 2005b Mladen ANČIĆ, ur. „I. Registar Artikucija iz Rivignana (Registrum Articutii de Rivignano).“ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 11 (2005.): 80 – 313.
- ANČIĆ 2009a Mladen ANČIĆ. „Predgovor.“ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 15 (2009.): 7 – 14.
- ANČIĆ 2009b Mladen ANČIĆ, ur. „I. Petrus de Serçana. Registar i posebne cedulje.“ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 15 (2009.): 15 – 144.
- ANTOLJAK 1971 Stjepan ANTOLJAK. *Pomoćne istorijske nauke*. Kraljevo: Historijski arhiv, 1971.
- ANTOLJAK 1972 Stjepan ANTOLJAK. „Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest.“ *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 10 (1972.): 41 – 116.
- BALTA 2000 Ivan BALTA. *Pregled pomoćnih povijesnih znanosti*. Osijek: Matica hrvatska / Grafika, 2000.
- BARADA 1934 – 1935 Miho BARADA. „Iz starohrvatske povijesti II. Natpis kraljice Jelene.“ *Nastavni vjesnik* 43 (1934. – 1935.): 73 – 78.
- BARADA 1937 Miho BARADA. „Dvije naše vladarske isprave. Diplomatičko-paleografska studija.“ *Croatia sacra* 13 – 14 (1937.): 1 – 96.
- BARADA 1943 Miho BARADA. „Iz kronologije hrvatske povijesti.“ *Časopis za hrvatsku poviest* 1, br. 1/2 (1943.): 127 – 132.
- BARADA 1957 Miho BARADA. „Prilozi kronologiji hrvatske povijesti.“ *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 311 (1957.): 185 – 217.
- BARBARIĆ – KOLANOVIĆ 1986 Josip BARBARIĆ – Josip KOLANOVIĆ, ur. *Šibenski diplomatarij*. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1986.
- BEUC 1985 Ivan BEUC. *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb: Pravni fakultet, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 1985.

- BULIĆ – BERVERALDI 1912 Frane BULIĆ – Josip BERVERALDI. *Kronotaksa solinskih biskupa, uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa, od razorenja Solina do polovice XI. v.* Split: Tipografia di Antonio Zannoni, 1912.
- CD *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* Sv. 1 – 18. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904 – 1990.
- CDs *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Supplementa.* Sv. 1 – 2. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / (Hrvatski državni arhiv), 1998 – 2002.
- DELONGA 1996 Vedrana DELONGA. *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj.* Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
- FUČIĆ 1982 Branko FUČIĆ. *Glagoljski natpisi.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1982.
- GALOVIĆ 2004 Tomislav GALOVIĆ. „Problematika datiranja isprava u I. svesku *Supplementa Codicis diplomatici Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*“, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.
- GALOVIĆ 2005 Tomislav GALOVIĆ. „Kronološki aspekti hrvatske integriranosti u srednjovjekovnoj Europi.“ *Historijski zbornik* 58 (2005.): 39 – 52.
- GRBAVAC 2006 Branka GRBAVAC. „Zadarski notari u 13. i 14. stoljeću.“ Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.
- GRBAVAC 2010 Branka GRBAVAC. „Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća.“ Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.
- GULIN 1998a Ante GULIN. *Hrvatska crkvena srednjovjekovna sfragistika.* Zagreb: Golden marketing, 1998.
- GULIN 1998b Ante GULIN. „Srednjovjekovna javna djelatnost i pečati kaptola sv. Stjepana de Kw i sv. Ireneja kod Mitrovice.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 16 (1998.): 13 – 42.
- GULIN 2001 Ante GULIN. *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske.* Zagreb: Golden marketing, 2001.
- GULIN 2005 Ante GULIN. „Jakov Stipišić – Život i djelo.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti*

Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 23 (2005.): VII – XVIII.

- GULIN 2008 Ante GULIN. *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne i društvene znanosti, 2008.
- HALÁSZ 2009 Éva B. HALÁSZ. „Diplomatička analiza isprava slavonskih banova u razdoblju od 1323. do 1381. godine.“ *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 27 (2009.): 35 – 102.
- JAKŠIĆ 2009 Nikola JAKŠIĆ, ur. „II. Vannes quondam Bernardi da Firmo. Zasebna isprava i regesti registra.“ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 15 (2009.): 145 – 173.
- JANEKOVIĆ RÖMER 2003 Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER. *Višegradski ugovor temelj Dubrovačke Republike*. Zagreb: Golden marketing, 2003.
- JANKOVIĆ 2010 – 2011 Branimir JANKOVIĆ. „Kritička ocjena doprinosa Stjepana Antoljaka (1909.-1997.) historiji hrvatske historiografije: povodom 100. godišnjice rođenja.“ *Pro tempore* 8/9 (2010. – 2011.): 549 – 570.
- JIROUŠEK 1969 Željko JIROUŠEK. „Novo čitanje i tumačenje posljednjeg reda natpisa na ranosrednjovjekovnom sarkofagu splitskog nadbiskupa Ivana suvremenika kralja Tomislava.“ *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti* 6 (1969.): 3 – 12.
- KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007a Damir KARBIĆ – Maja KATUŠIĆ – Ana PISAČIĆ. „Predgovor.“ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 13 (2007.): 9 – 12.
- KARBIĆ – KATUŠIĆ – PISAČIĆ 2007b Damir KARBIĆ – Maja KATUŠIĆ – Ana PISAČIĆ, ur. „Srednjovjekovni registri zadarskoga i splitskoga kaptola (Registra Medievalia Capitulorum Iadre et Spalati). Vol. 2. Velika bilježnica zadarskoga kaptola (Quaternus magnus Capituli Iadrensis).“ *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 13 (2007.): 15 – 268.
- KATIĆ 1955 Lovre KATIĆ. „Selo Kučine i trinaest isprava o Sutikvi.“ *Starohrvatska prosvjeta* Serija 3, br. 4 (1955.): 141 – 169.
- KLAIĆ 1917 Vjekoslav KLAJČ, ur. *Acta Keglevichiana annorum 1322. – 1527*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1917.

- KLAIĆ 1960 Nada KLAJĆ. „O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu.“ *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62 (1960.): 105 – 155.
- KLAIĆ 1965 Nada KLAJĆ. „Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (I dio).“ *Historijski zbornik* 18 (1965.): 141 – 188.
- KLAIĆ 1966 – 1967 Nada KLAJĆ. „Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatskih narodnih vladara (II dio).“ *Historijski zbornik* 19/20 (1966. – 1967.), 225 – 263
- KLAIĆ 1971 Nada KLAJĆ. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.
- KLAIĆ 1974 Nada KLAJĆ. „Tobožnji Krešimirov „Priuilegium de Durana“.“ *Zbornik Filozofskog fakulteta* 10, br. 1 (1974.): 207 – 226.
- KLAIĆ 1976 Nada KLAJĆ. *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- KOSTRENCIĆ 1930 Marko KOSTRENCIĆ. *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1930.
- KREN 2000 Tatjana KREN. *Svjetski kalendar i kršćanska era*. Zagreb: HKD sv. Jeronima, 2000.
- KUKULJEVIĆ 1872 Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI. „U koju godinu pada darovna listina Trpimirova.“ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 11 (1872.): 207 – 216.
- KUKULJEVIĆ 1874 Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, ur. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. 1. Zagreb: Štamparija Dragutina Albrechta, 1874.
- LELJAK – KOLANOVIĆ 2001 Robert LELJAK – Josip KOLANOVIĆ, ur. *Andrija pok. Petra iz Cantù. Bilježnički zapisi*. Sv. 1. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2001.
- LELJAK – KOLANOVIĆ 2003 Robert LELJAK – Josip KOLANOVIĆ, ur. *Andrija Petrov iz Cantù. Bilježnički zapisi*. Sv. 2. Zadar: Državni arhiv u Zadru, 2003.
- LOPAŠIĆ 1892 Radoslav LOPAŠIĆ. „Spomenici Tržačkih Frankopana.“ *Starine JAZU* 25 (1892.): 201 – 332.
- LUČIĆ 1984 Josip LUČIĆ, ur. *Zapisi notara Tomazina de Savere 1282-1284*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred

za društvene znanosti / Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1984.

- LUČIĆ 1985 Josip LUČIĆ. „J. Stipišić, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi.“ *Radovi* 18 (1985.): 333 – 334.
- LUČIĆ 1993 Josip LUČIĆ, ur. *Zapisi notara Andrije Beneše 1295 – 1301*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1993.
- MANDIĆ 1963 Dominik MANDIĆ. *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1963. Pretisak: Zagreb: Naklada Hrvoje / Samobor: „A. G. Matoš“, 2009.
- MARGETIĆ 1979 Lujo MARGETIĆ. „Neka pitanja iz naše ranije povijesti i rimsko pravo.“ *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 16 (1979.): 69 – 77.
- MARGETIĆ 1993 Lujo MARGETIĆ. „Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8).“ *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 30, br. 1 (1993.): 47 – 51.
- MARGETIĆ 1994 Lujo MARGETIĆ. „Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior – neka pitanja.“ *Historijski zbornik* 47 (1994.): 1 – 36.
- MARGETIĆ 2000 Lujo MARGETIĆ. „O nekim pitanjima najstarije hrvatske povijesti.“ *Starine* 61 (2000.): 1 – 20.
- MARUŠIĆ 1967 Branko MARUŠIĆ. *Kasnoantička i bizantinska Pula*. Pula: Arheološki muzej Istre, 1967.
- MATIJEVIĆ SOKOL 1994 Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL. „Struktura i diplomatska analiza isprava kninskog kaptola.“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 36 (1994.): 69 – 85.
- MATIJEVIĆ SOKOL 2010 Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL. „1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira.“ *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25 (2010.): 9 – 19.
- MATIJEVIĆ SOKOL 2011 Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL. „*Notae epigraphicae, paleographicae, chronologicae, historiographicae* (...) u radovima M. Barade.“ *Povijesni prilozi* 30, br. 40 (2011.): 23 – 33.
- MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982 Rade MIHALJČIĆ – Ludwig STEINDORFF, ur. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Sv. 2. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1982.

- NOVAK 1952 Viktor NOVAK. *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga, 1952.
- NOVAK 1959 Viktor NOVAK, ur. *Zadarski kartular samostana svete Marije*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.
- NOVAK – RADOJIČIĆ – ŠABANOVIĆ 1960
Viktor NOVAK – Đorđe RADOJIČIĆ – Hazim ŠABANOVIĆ. „Hronologija.“ U: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4, 32 – 36. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1960.
- NOVAK – SKOK 1952 Viktor NOVAK – Petar SKOK, ur. *Supetarski kartular. Iura sancti Petri de Gomai*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- RAČKI 1876 Franjo RAČKI. „Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije.“ *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 35 (1876.): 1 – 49.
- RAČKI 1877 Franjo RAČKI, ur. *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1877.
- RAPANIĆ 1963 – 1965 Željko RAPANIĆ. „Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita.“ *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65 – 67 (1963. – 1965.): 271 – 314.
- STIPIŠIĆ 1969 Jakov STIPIŠIĆ. „Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi.“ *Zbornik historijskog instituta Jugoslavenske akademije* 6 (1969.): 75 – 96.
- STIPIŠIĆ 1973 Jakov STIPIŠIĆ. „Metodologija jedne insinuacije.“ *Dometi* 6, br. 7/8 (1973.): 89 – 96.
- STIPIŠIĆ 1985 Jakov STIPIŠIĆ. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- STIPIŠIĆ 1997 Jakov STIPIŠIĆ. „Pitanje godine krunidbe kralja Zvonimira.“ U: *Zvonimir, kralj hrvatski*, ur. Ivo GOLDSTEIN, 57 – 66. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
- STIPIŠIĆ 2007 Jakov STIPIŠIĆ. „Hrvatska u diplomatskim izvorima do kraja XI. stoljeća.“ U: *Hrvatska i Europa*, sv. 1, ur. Ivan SUPIČIĆ, 285 – 318. 2. izd. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Školska knjiga, 2007.
- ŠANJEK 2004 Franjo ŠANJEK. *Latinska paleografija i diplomatika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – Studia Croatica, 2004.

- ŠIKIĆ 2001 Zvonimir ŠIKIĆ. *Knjiga o kalendarima*. Zagreb: Profil International, 2001.
- ŠIŠIĆ 1905 Ferdo ŠIŠIĆ. „Iz arkiva u Željeznom.“ *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905.): 137 – 177.
- ŠIŠIĆ 1925 Ferdo ŠIŠIĆ. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Naklada školskih knjiga, 1925. Pretisak: Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.
- ŠIŠIĆ 2004 Ferdo ŠIŠIĆ. *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600. – 1918*. Split: Marjan tisak, 2004.
- ŠUFFLAY 1906 Milan ŠUFFLAY. „Der Ursprung der Consuetudo Bononiensis.“ *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 27 (1906.): 481 – 482.
- ŠUFFLAY 1926 Milan ŠUFFLAY. „Reforma koledara.“ U: ŠUFFLAY 1999, 244 – 247. (prema: *Novo vrijeme*, 15. studenog 1926.)
- ŠUFFLAY 1999 Milan ŠUFFLAY. *Izabrani eseji, prikazi i članci*. Uredili Darko SAGRAK i Musa AHMETI. Zagreb: vlastita naklada, 1999.
- ŠUFFLAY 2000 Milan ŠUFFLAY. *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*. Preveo Darko Sagrak. Zagreb: vlastita naklada, 2000.
- ŠVOB 1936 Držislav ŠVOB. „Krivotvorine o Svetom Jurju Putaljskom.“ *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* Nova serija 17 (1936.): 195 – 207.
- TANODI 1945 Zlatko TANODI. „Zagrebačka „zlatna bula“.“ *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva* 11 (1945.): 1 – 42.
- TOMA ARHIĐAKON 2003 TOMA ARHIĐAKON. *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga PERIĆ. Split: Književni krug, 2003.
- TOMAŠIĆ 1898 Vicko TOMAŠIĆ. *Poviest jevrejskoga, Julijeva i Grgureva koledara obzirom na svetkovanje vazmenog blagdana*. Zadar: Brzotiskom „Katoličke hrvatske tiskarne“, 1898.